

निबंध शीट.

(કેઢવળી સ્વાતાપ મંજુર કરેલી)

ગુજરાત તથા કાઢીયાવાડમાં

ચાલતી

શાળોપયોગી ચોપડીઓ.

કર્તા

પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર

નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

સાક્ષારશ્રીના સ્વર્ગવાસ થયા છતાં આટલા ળધા વર્ષોથી

તે ચોપડીઓ ટેકસ તરીકે વપરાય છે એજ

તેની ઉપયોગિતા સાળીત કરે છે.

				કિંમત.
જાળગરઆવળી	૦-૨-૬
નિબંધ રીતિ	૦-૬-૦
વ્યુત્પત્તિ પાઠ	૦-૪-૦
સડીક મામેરું	૦-૪-૦

પુસ્તકો મળવાનું હંકાણું.

બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ

નાણાવટ — સુરત.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૪૧ વાર્ષિક

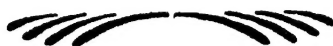
પુસ્તકનું નામ નિબંધ રાત્રિ

વિષય મેઝ : ૮૪૩ : ગ્રં : ૪

વિવંધ રીતિ.

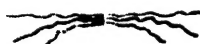
એટલે,

નિબંધ લખતાં શીખનારાઓને વ્યવહારોપયોગી સૂચના.

સ્વર્ગવાસી નવલરામ લક્ષ્મીરામ

કૃત.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ધીમતરામ નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

ચૈત્રામળનર—સુરત.

આવૃત્તિ ૧૬ મી.

સંવત ૧૯૭૩.

સને ૧૯૧૭.

કિંમત (ટપાલ સહિત) ૦-૬-૬

સુરત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગુજરાત પ્રશાસન-સંગ્રહ
 ૭૦૪૬

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવી
 છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તાણ સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

સુરત-ચાંદાના પૂલ ઉપર આવેલા “સુરત સીટી” પ્રિન્ટિંગ
 પ્રેસમાં હાકોરદાસ માનસિંહે છાપી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શિખવવાની રીત.....	૧

પ્રકરણ ૧ હું.

(સાધારણ સમજ.)

નિબંધ એટલે શું ?.....	૩
વિચાર તથા ભાષા બંનેની જરૂર.....	૩
વિચાર સારા કરવાનો રસ્તો.....	૪
પેટાં પાડવાં.....	૫
નિબંધના ત્રણ રૂપ.....	૭
„ વર્ણન રૂપ.....	૭
„ કથન રૂપ.....	૮
„ વિવેચન રૂપ....	૮
વર્ણન કે કથન સાથે ક્યારે જાણવું ?	૯
વર્ણન કે કથન સાથે કરવાનો નિયમ.....	૧૧
વિવેચન સાથે ક્યારે જાણવું ?	૧૧
મિશ્ર રૂપ.....	૧૩

પ્રકરણ ૨ હું.

(પેટાં પાડવાની રીત)

સ્થળ વર્ણન.....	૧૫
પ્રાણી વર્ણન.....	૧૫
મતિહાસ કથન.....	૧૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હુતરી કારખાનાનું મતિ-	

હાસ કથન.....	૧૭
વિવેચન.....	૧૭
કયું રૂપ પસંદ કરવું ?	૧૮
આગગાડી વિષે વર્ણન રૂપ.....	૧૯
કથન રૂપ.....	૨૧
વિવેચન રૂપ.....	૨૨

પ્રકરણ ૩ હું.

(ભાષા સંબંધી.)

પરીક્ષામાં ભાષાજ મુખ્ય છે.....	૨૭
અક્ષર, જોડણી, અને વિરામ ચિન્હની ભુલ તો થવીજ ન જોઈએ.....	૨૮
લખવાનો મહાનિયમ.....	૨૯
ભાષાનાં ચાર ગુણ.....	૩૦
શુદ્ધિ.....	૩૦
રૂઢિ.....	૩૩
યથાર્થતા	૩૪
સુવર્ણતા	૩૫

પ્રકરણ ૪ થું.

(કેટલાક વિષયોનાં પાડી)

ખતાવેલાં પેટાં.

૧. સ્ત્રી કેળવણી.....	૩૬
-----------------------	----

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૨. દેશાટલુ.....	૩૭
૩. ઇત્રાંડની મુસાફરી...	૩૮
૪. પુર્નવિવાહ	૩૯
૫. બાળલગ્ન	૪૦
૬. ઉદ્યોગ	૪૧
૭. માઆપની આજ્ઞા ...	૪૨
૮. સત્ય.....	૪૩
૯. સભ્યતા	૪૪
૧૦. પરહેઝગારી.....	૪૬
૧૧. અકબર ઔરંગ. જેખનો મુકાબલો...	૪૭
૧૨. વાંચવાનો શોખ....	૪૮
૧૩. હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.....	૪૯
૧૪. પોશાક	૪૯
૧૫. ઇંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત ભાષા ભણવાના ફાયદા.	૫૦
૧૬. ઇંગ્રેજ રાજ્યના હિન્દુસ્તાનને ફાયદા.	૫૧
૧૭. ખાનગી વિદ્યા- અભ્યાસ.....	૫૩
૧૮. જ્ઞાનિભેદ.....	૫૪
૧૯. વર્પાકતુ.....	૫૫
૨૦. વર્પાદ અને તે આવવાનાં કારણો...	૫૬

વિષય.

પૃષ્ઠ.

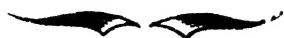
૨૧. વિદ્યા..	૫૬
૨૨. 'જ્ઞાન એ શક્તિ છે'	૫૭
૨૩. ભરતખંડ પરતંત્ર- તામાં પડ્યો તેનાં કારણો	૫૮
૨૪. દેશી કારીગરી.....	૬૦
૨૫. ધર્મદાન.	૬૧
૨૬. જીવદયા	૬૩
૨૭. ઇંગ્રેજ લોકની ચડતી કળા.....	૬૪
૨૮. ઇંગ્રેજ રાજ્ય.....	૬૫
૨૯. રાજભક્તિ	૬૭
૩૦. સ્વદેશ ભક્તતા.....	૬૮
૩૧. વર્તમાન પત્રો.....	૭૦
૩૨. સંસ્કૃત ભાષા.....	૭૨
૩૩. ઇંગ્રેજ ભાષા.....	૭૩
૩૪. કવિતા એટલે શું ?	૭૪

પૂર્વગી.

વિરામ ચિન્હ મુકવાના વ્યવહારી નિયમો.....	૭૭
રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં લખવાના નિયમોની ટીપ.	૭૯

નિબંધ શીખવવાની રીત.

નિબંધ લખવાની પદ્ધતિ દર્શાવનારી એકે ચોપડી આપણી ભાષામાં ન હોવાથી આ સૂચનાઓ પ્રથમ ગૂજરાત શાળા-પત્રમાં લખવાની જરૂર પડી હતી, અને પરિણામ ઉપરથી જણાય છે કે તે છટું ધોરણ ભણનારાઓને ઘણીજ ઉપયોગી માલમ પડી છે.

હાલ તેને છૂટા આકારમાં છપાવવાનો પ્રસંગ આવવાથી તેમાં સહેજસાજ સુધારો વધારો પણ કર્યો છે કે તેના ઉપયોગીપણામાં વધારો થાય. વિરામચિન્હનો વિષય તો પૂરવણી દાખલ છેવટે મિલકુલ નવોજ દાખલ કર્યો છે, કેમકે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં આવતા છોકરાઓ પણ હાલ એ આખતમાં કેવળ અણગણજ મારા જોવામાં આવે છે.

આ સૂચનાઓ ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખી છે. ૧ લા પ્રકરણમાં નિબંધ એટલે શું તથા તેનાં ત્રણ રૂપ કેવા પ્રકારનાં થાય છે તેની કાંઈ સાધારણ સમજૂતિ આપી છે. ૨ ના પ્રકરણમાં વિષયનાં પેટાં કેમ પાડવા તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. એમાં “ આગગાડી ” વિશે ચાર રીતે પેટાં પાડી બતાવ્યા છે તે પ્રથમ અભ્યાસને વખતેજ છોકરાઓને શીખવવાની જરૂર નથી, પણ વર્ણનાદિક નિબંધોના પેટા સામાન્યપણે કેમ પડે છે તે તો ખસુસ ધ્યાન દઇને શીખવવું જોઈએ. ૩ ના પ્રકરણમાં શુદ્ધિ, રૂઢિ વિગેરે ભાષાના ગુણોની કાંઈક સમજણ આપી છે તે ટુંકી પણ બહુજ ખપતી છે. આ વિષયનું જ્ઞાન આજ કાલ કેટલાક લખનારાઓમાં પણ જોઈએ તેવું માલમ પડતું નથી. ૪ થા પ્રકરણમાં દેશકાળ જોતાં કેટલાએક સર્વોપયોગી વિષયોનાં

પેટાંજ તમામ પાડી આપ્યા છે. એ નિયંધના ખોખાં સમાન છે, અને તે નિશાળિયા શિવાય બીજા પણ નિયંધકારને ઉપયોગી માલમ પડતાં હોય એમ દેખાય છે.

આ ચોપડીના છાપામાં બાળખોધ અને ગૂજરાતી એવા બે તરેહના અક્ષર જાણી જોઇને રાખ્યા છે. બાળખોધ અક્ષરે જે નિયમો લખ્યા છે તે તો શબ્દે શબ્દ સમજી છોકરાઓએ યાદજ રાખવા જોઇએ. અને તેની સંપૂર્ણ સમજુતી ગૂજરાતી અક્ષરમાં આપેલી છે. એ સમજુતી છોકરાને પાઠ કરવાને માટે નહિ, પણ માત્ર સમજણ પાડવાને માટેજ છે. બાળખોધ અક્ષરનો નિયમ વંચાવી જો મહેતાજ એ સમજુતિ બધી પોતે પોતાના મોઢેથીજ આપી જાય, તો એકાદ મહિનામાં એ બધા નિયમો તે શીખી શકે, અને વર્ષના બાકીના ભાગમાં જે વિષયોનાં પેટાં પાડી આપેલાં છે તે વિષયો પર નિયંધ લખવાનોજ મહાવરો કરાવી શકાય. પછીથી બહારના વિષયો ઉપર પણ નિયંધ લખાવવા, અને તેનાં પેટાં કેમ પડે છે તે વિશેષ લક્ષ્યથી તપાસવું. શુદ્ધિ રહિના દોષ તો નિરંતર સુધારતા રહેવું.

નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

નિબંધ રીતિ.

પ્રકરણ ૧ લું.

૧ કોઈ પળ બાબતપર પોતાના જે વિચારો હોય તે બીજાને બરાબર લખી જણાવવા, એને નિબંધ કહે છે.

આ વ્યાખ્યા ઉપરથી માલમ પડશે કે આ વિષય બહુજ મોટો અને બહુજ ઉપયોગી છે. એક ચીઢી લખવી, કાગળ લખવો, અરજી લખવી, ખત લખવાં, ચર્યાપત્ર લખવું, વિષયો લખવા, ચોપડીઓ રચવી, કવીતા કરવી વગેરે સંસારમાં નાનીથી મોટી જે જે લખવાની આવતો છે તે બધાનો નિબંધ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ વાચા વિનાનું માણસ પશુ સરખુંજ છે, તેમ જેનામાં નિબંધ શક્તિ નથી તે પણ તેવોજ જણવો; કેમકે પોતાના મનના વિચાર ખીજને જણાવવા એ સંસારમાં બહુજ ઉપયોગી છે, અને એજ કેળવણી લેવાની પણ એક મોટી મતલબ છે.

૨ નિબંધમાં વિચાર અને ભાષાં એ બંને ઉપર સમાન ધ્યાન આપવાનું છે.

જો નિબંધ એટલે પોતાના વિચાર ખીજને જણાવવા એમ છે, તો વિચાર અને તે જણાવવાની શક્તિ એ બંને વાતની સરખીજ જરૂર હોવી જોઈએ. વિચાર જણાવવાની જે શક્તિ તેનું નામજ ભાષાજ્ઞાન. માટે, વિચાર અને ભાષા એ બંનેની સરખી જરૂર નિબંધ લખનારને છે. ગમે

એવી ભાષા લખતાં આવડતી હોય, પણ જો પોતાના મનમાં લખવાના વિચારજ ન હોય તો તે શું લખે ? તેમજ વિચારો હોય પણ તે લખી જણાવનાં ન આવડે, તો તે પણ મૂળાના સ્વપ્ના જેવું થાય.

ત્યારે વિચાર સારા શી રીતે થાય ?

૩ વિચારનો આધાર જ્ઞાન, અનુભવ, અને બુદ્ધિના ઉપર રહેલો છે.

માણસે જે પ્રમાણે જોયું સાંભળ્યું હોય તે પ્રમાણે તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. અજાણી વસ્તુ કોઇ આપણી આગળ આણીને મૂકે તો આપણે તે વિશે શું કહી શકીએ ? જોણે ઇંગ્લાંડ વિષે કંઇ પણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી, તેને કહીએ કે એ દેશનું વર્ણન લખી લાવો તો તે એક શબ્દ પણ શી રીતે લખી લાવવાનો હતો ? એનામાં ગમે એટલી બુદ્ધિ કે નિષ્કંઠ લખવાની કળા હશે, પણ જ્ઞાન અને અનુભવ વિના તે કંઇ પણ કામમાં નહિ આવે તેમજ જ્ઞાન અને અનુભવ હશે, પણ જો બુદ્ધિ નહિ હોય તો એના મનમાં વિચાર નહિજ આવે, અને મનમાં વિચાર નહિ આવે એટલે તે પ્રમાણે તે લખી પણ નહિજ શકે. તેમજ જેનામાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ઘણી હશે તે વધારે સારો નિષ્કંઠ લખશે. તે જતાં થોડી ઘણી બુદ્ધિ તો બધા માણસમાં પરમેશ્વરે મૂકીજ છે, અને તેથી જ્ઞાન અને અનુભવ હોય તો નિષ્કંઠ લખવા જેટલા વિચાર તો બધાના મનમાં આવી શકે એમ સમજવું.

જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો એજ છે કે પુસ્તકો વાંચવાં, વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવો. અને દરેક બાબત ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી. એ પ્રમાણે કેટલાક કાળ સુધી માણસ

દઢતાથી કર્યા કરે છે, ત્યારેજ તેના મનમાં વિચારોનો જોડો સંગ્રહ થાય છે, અને પછી તે ગમે તે વિષય ઉપર સહેલથી નિયંધ લખી શકે છે. માટે નિયંધ શિખનારે કેટલાક વખત સુધી તો રાત દહાડો ખંતથી વાંચવાંચળ કર્યા કરવું જોઈએ; એ અભ્યાસના પ્રથમ ભાગમાં લખવા કરતાં પણ વાંચવાની વધારે જરૂર છે.

ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટજ છે કે નિયંધ લખવાની શક્તિ મેળવવાને સારૂ પ્રથમ તો માણસે ઘણું જ્ઞાન ને અનુભવ મેળવી રાખવો જોઈએ.

૪. નિયંધ લખવા માંડ્યા પહેલાં પ્રથમ તે વિષય સમ્બન્ધી જેટલું જ્ઞાન પોતાને હોય તે સંભારી લેવું, ચૂટવું હોય તેટલું પુસ્તકો વગેરેમાંથી મેળવી લેવું, અને પછી લખવાજોગ વિચારોને સમ્બન્ધ પૂર્વક ગોઠવવા;—
 એટલે, તે વિષયનાં સંભાળથી પેટાં પાડવાં.

પાછલી કલમમાં કહ્યું કે વિચાર મેળવી રહ્યા પછીજ નિયંધ લખી શકાય, પણ મહેતાજીને તો ઘણીવાર માલમ પડશે કે નિયંધના વર્ગમાં આવેલા છોકરાઓમાં વિચાર અને ભાષા જાનેની ખામી છે. પુસ્તકો વાંચી તેઓ પોતાનું મન ભરે ત્યાં સુધી કાંઈ મહેતાજીથી થોભી શકાય નહિ. એણે તો ખીજે દહાડેથીજ નિયંધ લખાવવાનો મહાવરો કરાવવો જોઈએ. ત્યારે એણે કરવું શું ?

એનો ઉપાય એ છે કે પાછલી ચોપડીમાં વાંચી ગયા હોય તે, તથા ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેમને જે અનુભવ થયો હોય તે, એ જો વાતોનો વિચાર કરી સહેલા સહેલા વિષયો આપવા. તેવા વિષયોમાં પણ તેમનું જ્ઞાન ઘણીવાર અપૂર્ણ

માલમ પડશે ખરું. એ અપૂર્ણતાના ઉપાય દાખલજ આ નિયમમાં પુસ્તકો વાંચી પોતાની ખોટ પુરી પાડવાની સિ-ખાઉને લલામણુ કરી છે. છોકરાઓને પૂરતો વખત મળે તેને માટે આમલે દહાડેથી નિયંધનો વિષય કહ્યા હોય તો વધારે સારું; વખતે વિષય કડિણજ હોય, તો ફલાણા ફલાણા પુસ્તકોમાંથી તેમને એ બાબત જ્ઞાન મળશે એમ સૂચના પણ બેલાશક આપવી. નિયંધને માટે જ્ઞાન મેળવવા સારૂ ચોપડીઓ વાંચવાની છુટ છે એટલુંજ નહિ પણ ફરજ છે એમ નિશાળીઆઓને સમજાવવું જોઈએ. એટલી તપાસ રાખવી ખરી કે ચોરી કરી લાવે નહિ, વિચાર મળતા આવે તેની શીકર નહિ, પણ શબ્દ તથા ગોઠવણુ તો બધીજ નિયંધ કરનારની જોઈએ. ધીમે ધીમે વિચાર કરતાં શીખે, તેમ તેમ વિચારની નવિનતાને વધારે માન આપતા જવું. અને એમ કરતાં કરતાં આખરે પરીક્ષાની વેળા તેઓ વિચાર અને ભાષા બંને પોતાનાં વાપરતા થશે. અલગત પરીક્ષા વેળા તો પુસ્તકો જોઈ પોતાના જ્ઞાનની ખોટ પૂરી પાડવા નહિજ દે કેમકે પરીક્ષા તો ભાષા અને વિચાર બંનેનીજ છે. તે છતાં પરીક્ષામાં પણ ભાષા ઉપર વિશેષજ વજન રાખવામાં આવે છે.

હવે, ધારો કે જ્ઞાન તો નિયંધ લખવા જોઈયું ગમે ત્યાંથી મેળવ્યું, પણ એ બસ નથી. એ જે લખવા ધાર્યું તેનાં પ્રથમ તો પેટાં પાડતાં આવડવાની બહુજ જરૂર છે. સારો નિયંધ એ પેટાં પાડવા ઉપરજ આધાર રાખે છે. પોતામાં ગમે એટલું જ્ઞાન હશે પણ જે વિષયનાં પેટાં પ્રથમથીજ બરાબર નહિ પાડ્યાં હોય, તો તે કદી પણ સારી રીતે નહિ લખાય. એક વાત કહેવામાં સુદો બૂલી બીજી વાત ઉપર ઉતરી પડશે, તે બીજી વાત પણ

અરાઅર વિસ્તારથી નહિ કહેવાય, અને હજારો વાતો એવી સેજભેજ થઈ જશે કે તેનું ધડ કયું ને માથું કયું તેજ કોઈથી નહિ સમજાય. ખરેખરી જે કહેવાની વાત હશે તે તો આવા ગભરાટમાં રહી જશે, અને નહિ કહેવાની વાતનુંજ ટાહેલું વધી પડશે. વખતે લખનારના મનનો શો ભાવ છે તે કોઈ સમજીજ નહિ શકશે. વખતે એ કોઈ બાબતને વખાણતો હશે પણ લખાણની દ્રષ્ટિ ઉપરથી વાંચનારને એમ લાગશે કે એ નિંદે છે, અને નિંદા કરતો હશે ત્યારે સ્તુતિ જેવી વાંચનારના મન ઉપર અસર થશે. વખતે પેટામાં છતાં જ્ઞાને એ અજ્ઞાન જેવો દેખાશે. એ રીતે પેટાં ન પાડવાથી નિષંધ લખનારને હજારો જાતનાં નુકશાન થવાનો સંભવ રહે છે.

કથિત પાઠની જેવી સંક્ષીપ્ત નોંધ થાય છે તેવીજ નિષંધના વિષયની પણ થાય છે. કથિત પાઠ આપનારને વિષયના ભાગ પાડવાની જેટલી જરૂર છે, તેટલીજ નિષંધ લખનાર છે. એ વાતમાં જેટલી કચાશ રહી તેટલી છેવટ સુધી નડ્યા વિના રહેતી નથી, અને બીજી ગમે એટલી હોંશિઆરી હોય, પણ તે આ ખામીને લીધે જોઈએ તેવું કાળ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

પેટાં શી રીતે પાડવાં એને માટે એક નિયમ આપી શકાતો નથી. તોપણ તેનો ધણો આધાર નિષંધ કયે રૂપે લખવાનો છે તે ઉપર રહેલો છે.

૫ નિષંધનાં મુખ્યત્ત્વે કરીને ત્રણ રૂપ થાય છે:-
વર્ણનરૂપ, કથનરૂપ, અને વિવેચનરૂપ.

૬ કોઈ વસ્તુની સ્થિતિ જણાવવાને અર્થે જે લખવું તેને વર્ણનરૂપ નિષંધ કહે છે.

હાથી કેવા દેખાવનું અને ગુણનું પ્રાણી છે, વાહાણ કેવી કેવી તરેહનાં થાય છે, આગમાં કેવી કેવી રચના કરી છે અને શું શું ઉગ્યું છે, નિશાળ સવારથી સાંજ સુધી કેવી રીતે ચાલે છે અને તેના શા શા ધારા છે વગેરે આખતો ઉપર લખીએ ત્યારે તે વર્ણનરૂપ નિબંધ કહેવાય.

૭ કોઈ બનાવ કેવા પ્રકારે બન્યો તે જણાવવાને અર્થ જે લખવું તેને કથનરૂપ નિબંધ કહેછે.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે તે વર્ણનથી જણાય છે. પહેલાં કેવો હતો અને શી રીતે હાલ તે આવી સ્થિતિમાં આવ્યો, એ આખત જે કાંઈ કહેવું તેનું નામ કથન. ઉપર જે વિષયો વર્ણન રૂપમાં ગણાવ્યા તે અથવા કથનરૂપે પણ લખી શકાય ખરા એ કદી ભૂલવું નહિ. અમુક નિશાળ કે આગ ક્યારે બંધાયો, તે પહેલાં તેની કેવી સ્થિતિ હતી, કેના મનમાં તે બંધાવવાનો પ્રથમ વિચાર ઊઠ્યો અને તે શા કારણથી, તે વિચારને પાર પાડવાને તેણે શા શા ઉપાયો કામે લગાડ્યા, તેને કંઈ કંઈ જાતની હરકતો નહી, કોણે તેને સદાયતા કરી, ક્યારે તેનો પાયો નાંખવાનો વખત આવી પહોંચ્યો, પાયો નાંખાયો ત્યારે તેની કેવી સ્થિતિ હતી, તે સ્થિતિમાંથી આગળ શી રીતે સુધારો થતો ગયો, અને હાલ તે કેવી સ્થિતિમાં છે, વગેરે ઘણી ઘણી આખતો લખી શકાય; અને ઉપર જે વર્ણન રૂપ નિબંધ લખ્યો હતો તેથી છેક જૂદોજ નિબંધ થઈ રહે. એજ પ્રમાણે ખીજા વિષયોનું પણ સમજવું.

સારાસારનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી જે લખવું તેને વિવેચનરૂપ નિબંધ કહે છે.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે, અથવા તે એવી

સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં કેવી કેવી સ્થિતિમાં હતો એ જણાવવાની મંજૂ ન હોય, પણ એ પદાર્થથી શા શા ફાયદા કે ગેરફાયદા થાય છે તે સમજવું હોય ત્યારે વિવેચન કરવું પડે. વિવેચનરૂપ નિબંધમાં કાર્ય કારણનોજ વિચાર વિશેષ કરીને હોય છે.

ઉપરનુંજ આગ કે નિશાળનું ઉદાહરણ લઈએ; એ આગ કે નિશાળથી ગામને શા શા ફાયદા થાય છે એ વિષે જે લખવું હોય તો તે વિવેચન રૂપ નિબંધ થાય. એ પ્રસંગે ભાગ્યેજ કાંઈ પણ તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર પડે; અકબર કે ઔરંગઝેબની રાજનીતિ વિષે અભિપ્રાય માગ્યો હોય, ત્યારે કથનરૂપે નહિ પણ વિવેચનરૂપેજ નિબંધ લખવાનો છે એમ સમજવું.

આ ઉપરથી યાદ રાખવું કે નિબંધનું રૂપ વિષય ઉપર આધાર રાખે છે તે કરતાં આપણે શા હેતુથી લખીએ છીએ તે ઉપરજ વધારે આધાર રાખે છે. વિષયને ઓળખાવવો હોય તો વર્ણન રૂપે; તેની પાછલી હકીકત જણાવવી હોય એ કથન રૂપે; અને તે વિષે કાંઈ નિર્ણય કરી સમજાવવો હોય, તો વિવેચનરૂપે નિબંધ લખવો જોઈએ, તો પણ કેટલાક વિષયો અમુક રૂપનેજ વધારે લાયક હોય છે ખરા. સત્ય, ચોરી, મિતાહાર વગેરે નીતિના વિષયો ઉપર લખવાનું કહ્યું હોય, તો વિવેચનરૂપે માગ્યું છે, એમ સમજાય. ઇતિહાસ ને જીવનચરિત્ર એ અહુધા કથન રૂપનાજ નિબંધો છે. ગામકામ વિષે લખવું હોય, ત્યારે ઘણું કરીને વર્ણનજ કરવું જોઈએ. તો પણ સઘળા વિષયો અન્યરૂપમાં પણ લખી શકાય ખરા.

૧ જ્યારે તે સ્થિતિ કે બનાવ સાક્ષાત્કાર થઈ રહે, ત્યારે તે વર્ણન કે કથન સફળ થયું એમ જાણવું.

વર્ણન કરવાનો હેતુજ એ છે કે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય, એટલે તેની નજર આગળ તે ખરેખરો આવીને ઉભો હોય એમ તેને લાગે. વર્ણન એ એક જાતની ચિત્રકળાજ છે. ચિતારો કાગળને રંગથી ચિતરે છે અને કવિ જેનામાં વર્ણન શક્તિ સમ્પૂર્ણતાને પામેલી હોય છે તે શબ્દવડે ચિતરે છે, પણ એ ખંતેની કળાનું ફળ એકજ છે:—તે વસ્તુ હોય તેવી ખીજને સાક્ષાત્ દેખાય છે.

જો સાક્ષાત્કાર કરવું એજ વર્ણનનો હેતુ છે તો તે પદાર્થ પ્રથમ લખનારને તો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ; એમ કરી શકવું તેને જ કલ્પના કહે છે. કલ્પના શક્તિવાળો માણસ આંખ મીચીને જુએ છે, તો તેની આગળ જે ધારે તે પદાર્થ આંખને ઊભો રહે છે. અને મંદકલ્પનાવાળાને અંધારા સિવાય ખીજું કંઈ જ દેખાતું નથી. ચિતારા, કવિઓ, મૂર્તિકારો વગેરે પોતાનું કામ સાફ કરે છે, તેનું કારણ એજ કે તેઓમાં કલ્પનાશક્તિ ઘણી હોય છે, પરંતુ થોડી ઘણી કલ્પના તો બધામાં હોય છે, અને તેથી ખંત રાખી નિબંધમાં જોઈએ તેટલું સાધારણ વર્ણન તો બધા કરી શકે જ.

નિબંધ લખનારે પ્રથમ કલ્પના ચલાવી જે વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય તેને પોતાની નજર આગળ આણવી, અને પછી તેને જોઈ જોઈ ઘટવું વર્ણન કરવું. ચિતારાની પેઠે તેને વસ્તુના સઘળાજ ભાગ ચિતરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ચિતારાના સાકાર સાધનો કરતાં શબ્દમાં એવું વિશેષ બળ રહેલું છે, કે રજેરજ ચિતરવાની જરૂર પડતી નથી, થોડું કહે ઘણી વખત સાંભળનાર પોતાની મેળે કળી જાય છે. કયા ભાગનું વર્ણન કરવું અને કયા ભાગનું ન કરવું એ જાણવામાંજ વર્ણનકારની ચતુરાઈ રહેલી છે. તેમજ એક ભાગનું બહુ ઝીણું વર્ણન કરવા જતાં વખતે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થવાને બદલે

હિલટો અંધકાર રૂપજ થઇ પડશે અથવા અવશ્યના ભાગ રહી ગયા હશે તો તે માત્ર ધાખા જેવુંજ દેખાશે, માટે વર્ણન કરનારે ચિતારાની પેઠે માત્ર અવશ્યના ભાગની આકાર રેખાજ ઉપર ઉપરથી આલેખી, તેમાં રંગ પૂરવાનું તો વિષય, શૈલી, ને સમયાનુસારજ રાખવું.

સાક્ષાત્કાર કથનની યુક્તિ પણ એવીજ છે. વાંચનાર કે સાંભળનાર એમ જાણે કે આ બનાવ મારી આગળજ હમણાં બને છે એવી રીતે કથન કરવું જોઈએ. એક બનાવ ઘણા બનાવનો બનેલો હોય છે. તેમાં જે જે બનાવોનો મુખ્ય બનાવ સાથે સંબંધ હોય તેજ બનાવો વર્ણવા અને બીજા મૂકી દેવા-નહિ તો હાંખેા રાસડો એવો થઈ જશે કે કાઢને તેમાં રસ નહિ લાગે, અને કાંઈ પણ હકીકત નહિ સમજાય. વર્ણન કે કથન એ બંનેમાં શું કહેવું અને શું મૂકી દેવું એ જાણવું એજ મોટી કળા છે. તે શિખવી શિખવાતિ નથી, પણ નીચેના નિયમ પ્રમાણે કરવાથી સાધારણ પણે કામ ચાલી શકશે.

૧૦ દિશાનો અનુક્રમ રાખી ચાલતાં વર્ણન અને કાલનો અનુક્રમ રાખતાં કથન, ઘણું કરીને સારુ થશે.

૧૧ બીજાના મનની પ્રતીતિ થાય અને વચ્ચે તેની વૃત્તિ પણ તે મળી વલ્લે ત્યારેજ વિવેચનરૂપ નિબંધની સિદ્ધિ થઈ એમ સમજવું.

બીજાની ખાત્રી કરી આપવી એજ વિવેચન કરવાનો હેતુ છે. તે કરવાને માટે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પ્રમાણો અ-

વશ્યનાં છે. બોલવા લખવાની ગમે એટલી ચતુરાઇ હોય પણ અપ્રમાણ વાત કદી પણ સમજી માણસોમાં માન્ય થાય નહિ. માટે પ્રથમ તો ખરું શું છે ને ખોટું શું છે તે નિર્ણય નિયંધકારે અપક્ષપાતે પોતાના મન સાથે કરવો જોઈએ, અર્થાત્ પ્રમાણો ખોળી જોવાં અને જાણવાં જોઈએ તપાસવી. સાર પછી જે નિશ્ચય થાય તેજ પ્રતિપાદન કરવા તૈયાર થવું; અને જે પ્રમાણો વડે પોતાની ખાત્રી થઈ છે. તે લખવાં અને પૂર્વપક્ષનું વિવેકથી ખંડન કરવું. પ્રમાણો સ્પષ્ટ સમજાવવાને દૃષ્ટાંત, ઉદાહરણ, વર્ણન વગેરે જરૂર પડે ત્યાં છુટથી વાપરવાં. કહેવતજ છે કે દાખલા દલીલથી ખીજની ખાત્રી થાય. દલીલ કરનાં દાખલાને એમાં પેહેલા ગણ્યા છે. તે વ્યવહારી નિયંધમાં અસરજ છે.

દલીલો કઈ કઈ વાપરવી, કઈ કઈ મૂકી દેવી, વાપરવી તો કયા અનુક્રમે વાપરવી, કેટલે દરજ્જે વાપરવી, કેવી રીતે વાપરવી, વગેરે સઘળી વાતનો આધાર જેને વારતે આપણે નિયંધ રચતા હોઈએ તેના મન બુદ્ધિ ઉપર બહુ આધાર રાખે છે. એમાં ઘણો ચાતુર્યનો ખપ પડે છે મોટો ન્યાય શાસ્ત્રી પણ જે પોતામાં આવી રસવિદગ્ધતા ન હોય તો ખીજના મનની ખાત્રી કરી શકે નહિ. અર્થાત્— અસરકારક વિવેચન કરનારને ન્યાય (Logic) અને રસચાતુર્ય (Rhetoric) બંને જરૂરનાં છે, અને બંને સામાન્ય લોકના સમ્બન્ધમાં તો ન્યાય કરતાં રસચાતુર્યજ ઘણીવાર ફાવી જતું માલમ પડે છે.

જે ખાત્રી કરવામાં પણ રસચાતુર્યનું આટલું બળ છે તો જ્યાં મનોવૃત્તિઓ વશ કરવાનોજ હેતુ છે ત્યાં તો એનો ઘણોજ ખપ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? નિયંધનો છેવટ ભાગે તો રસમયજ આવવો જોઈએ. જે સાંભળનાર વિરૂધ્ધ

વિચારનો હોય, તો પહેલાંથી આખો નિર્ણય કે અભિપ્રાય આપણે આપી તેને લડકાવવો નહિ; પણ ધીમે ધીમે રચતાં પ્રમાણો આપી આગળ ચલાવવો, અને જ્યારે તેનું મન ખાત્રી ઉપર આવવા લાગે ત્યારે સમગ્ર પ્રમાણો આપી તે પૂરી કરવી; અને પછી રસમયવાણીથી તેનું મન તલ્લિન કરી નાંખવું.

પણ બધા વિવેચનમાં મનોવૃત્તિ ખેંચવાનો હેતુ હોતો નથી. જ્યાં માત્ર ખાત્રીજ કરી આપવા ધારી છે ત્યાં શાંત રીતે દાખલા દલીલો સારા અનુક્રમમાં આપવા એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

૧૨. વ્યવહારમાં ત્રણે રુપ હરકોઈ નિબંધમાં વિવેકથી મેઢી નાંચવાં, પણ તેનાં વિશેષ રુપનું પ્રાધાન્યપણું જવા દેવું નહિ.

એકજ રૂપનાં કાઠ પણ નિબંધ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ માલમ પડશે; અતિશાસ્ત્રિય ગ્રંથમાંજ એકનું એક રૂપ જાળવી રાખેલું હોય છે. પણ ઘણે પ્રસંગે તો તેમ થઈ શકતું નથી. અને તેમ કરવાની જરૂર પણ નથી. વિવેચનરૂપ નિબંધ હોય તો પણ કેકાણે કેકાણે વર્ણન અને વખતે ઇતિહાસ પણ આપીએ, તોજ તે વિવેચન સારી રીતે સમજાય. વિદ્યાના પાઠમાં પદાર્થ કે યત્રોતું વર્ણન ન કરીએ તો તે શી રીતે સમજાય ? કેાણે અને ક્યારે એ શોધ કર્યો એ પણ કહેવું ફાયદા ભરેલુંજ છે. અર્થાત્—વિવેચનરૂપ નિબંધમાં વર્ણન ને કથનરૂપ પોતાની મેળેજ પેશી ગયાં તેમજ તમે કાઠ પણ ઇતિહાસ કે જીવનચરિત્રનો ગ્રંથ ઉઘાડી જોશો, તો તે બધો કથનરૂપમાં નહિ હોય, પણ તેમાં કેટલુંક વર્ણન ને વિવેચન કરેલું પણ માલમજ પડશે. ગામનાં, કિલ્લાઓનાં, લશ્કરોનાં, લડાઈઓનાં, રીતભાતનાં

વગેરે જે વર્ણનો આપેલાં હોય તે વર્ણનરૂપ જ નિબંધ જાણવા. આ લઙ્કાઈ કે કાયદાથી શા કાયદા થયા એ વિષે જે કાંઈ લખેલું હોય છે તે વિવેચનરૂપ નિબંધ જ છે. એવીજ રીતે વર્ણનરૂપ નિબંધમાં કાંઈક ઇતિહાસ કે વિવેચન ભાગ પણ આવીજ જાય છે:--જેમકે એક નિશાળનું વર્ણન કરતાં તેનો કાંઈક પાછલો ઇતિહાસ અને તેથી શા કાયદા છે તે પણ લખી શકાય, અને તે લખ્યાથીજ તે નિબંધ વધારે રસિક થાય. નિબંધનો રસ ધણું કરીને એક રૂપના નિબંધમાં બીજા રૂપ સેજાભેજ કરવાની ચતુરાઈ ઉપર આધાર રાખે છે.

વિષય કંઈ જાતનો છે તેનો, અથવા નિબંધ લખાવનારે શું માંગ્યું છે તેનો વિચાર કરી કયા રૂપમાં લખવો જોઈએ તેનો પ્રથમ નિશ્ચય કરવો અને નિબંધનો ધણો ભાગ તે રૂપમાંજ લખવો, બીજાં રૂપ પ્રસંગ જોઈ દાખલ કરવાં, પણ મૂળ રૂપનું પ્રાધાન્યપણું કદી પણ જવા દેવું નહિ:--જેમકે વિવેચનરૂપનો નિબંધ હોય, તો તેમાં ધણો ભાગ વિવેચનનોજ આપવો જોઈએ, પ્રસંગ જોઈ એમાં વર્ણન બેલાશક કરવું અને દૃષ્ટાંત દાખલાની જગોએ કથન પણ મજેથી કરી શકાય, પરંતુ તેથી કારણ સમજાવવાની વાત અધુરીજ રહી જાય, અથવા બીજામાં એવી દયાઈ જાય કે વિવેચનરૂપનો નિબંધ જ છે કે નહિ તે કાંઈ જાણે નહિ એમ કદી થવું જોઈએ નહિ. તેમજ વર્ણન કે કથન કરવાનું હોય ત્યાં ડગલે ડગલે વિવેચન કરવા બેસીએ તો દોડાહુણું દેખાય અને નિબંધ બગડે. એક રૂપમાં બીજાં રૂપ કેટલાં નાંખવાં એ મહા ચતુરાઈનું કામ છે. નિબંધ-કારમાં શુદ્ધ રસિકતા જેટલી હશે તે પ્રમાણેજ એ કરતાં આવડવાનું, શુદ્ધ રસિકતાવાળા ગ્રંથકારોનાં ગ્રંથનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી એ ચતુરાઈ વધે છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

પેટાં પાડવાની રીત.

૧ વર્ણનરૂપ નિબંધમાં પેટાં ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે પાડવામાં આવે છે:—

અ. જે કોઈ સ્થળનું વર્ણન માગ્યું હોય; તો

૧. સ્થળનું નામ.

૨. તે ક્યાં છે ? એટલે ક્યા પ્રાંતમાં, ક્યા પરગણામાં, કયું નદી ઉપર (નદી ઉપર હોય તો) ? ઢાળ ઉપર, પર્વત ઉપર કે મેદાનમાં ? વગેરે.

૩. ભૂતળ લક્ષણો—એટલે ત્યાંની આબોહવા (હવા પાણી), આસપાસના પ્રદેશની જમીન કેવી જાતની છે તથા શી શી પેદાશ થાય છે; ગામની આસપાસ ઝાડીઓ છે કે નહિ, છે તો ક્યા ઝાડની, કેવી, કેટલી ! વગેરે.

૪. ગામનો આકાર તથા વિસ્તાર, મોટા મોટા રાજમાર્ગનો દેખાવ તથા લંબાઈ તથા પહોળાઈ, વસ્તી કેટલી અને ક્યા ક્યા લોકની છે, વગેરે.

૫. વિશેષ હકીકત—અ દરબાર, દેહરા, ગઢ, નિશાળ, દવાખાનાં, પૂલ, મહેલ, મોટાં મોટાં મકાનો વગેરે જે કાંઈ ગામમાં હોય તે સમ્બન્ધી.—બ નાત, જાત, ધર્મ, ધંધો રોજગાર, વગેરે લોકો સમ્બન્ધી.

૬. તે સ્થળે અથવા તેની પાડોશમાં કાંઈ જાણુવા લાયક ઐતિહાસિક યનાવો અન્યા હોય તો તેની ટુંકી હકીકત.

ચ. જે કોઈ જનવરનું વર્ણન માગ્યું હોય તો.

૧. તેનો દેખાવ, કદ, અળ, વેગ, શરીરની રચના વગેરે.
૨. તે સાધારણ કે નવાઇતું છે ? કે કયા કયા દેશોમાં થાય છે ?
૩. તેનો સ્વભાવ અને રીતભાત ? કુળે એવું કે જંગલી ?
શી રીતે પકડાય છે અને પળાય છે ? અક્કલ, માયા-
ગુપ્તલું વગેરે ગુણો અને તેનાં થોડાંક દૃષ્ટાન્તો.
૪. માણસને શા ઉપયોગમાં આવે છે ? અસલના લોક
તેને કેવું ગણતા અને શા ઉપયોગમાં આણતા ?

ક. જો કાઠ આડ વિષે લખવું હોય, તો

૧. તેનો દેખાવ, કદ, તથા રચના.
૨. કયા દેશમાં, કયા ઋતુમાં, અને કેવી રીતે થાય છે ?
૩. તેને વાવી મોઢું કરવાની રીત.
૪. તેનો ઉપયોગ.

૫. તે ઝાડની જુદી જુદી નીપજ તથા તેનો વેપાર.

એજ પ્રમાણે જેવો વિષય હોય તે પ્રમાણે પેટાં પાડી શકાય. તમે જોશો કે ઉપલા ત્રણ વિષયનાંજ પેટાં સરખા નથી, અને તેથી જુદી જુદી રીતે પણ પાડી શકાય. તો પણ દેખાવ, કદ, રચના, કાંઈક પાછલો ઇતિહાસ અને ઉપયોગ એટલાં વાનાં તો બધા વિષયોમાં અવશ્યના છે. વાંચનમાળામાં શહેર, જનાવર, ઝાડ વગેરે બાબતોના પાઠ છે તે વિચાર પૂર્વક વાંચી જોવાથી માલમ પડશે કે એ બધાં વર્ણનરૂપ નિબંધ છે, અને તેનાં પેટાં ઉપર અતાવેલી રીતેજ રચ્યું કરીને પાડેલાં છે.

કુદરતી ચીજો, કુદરતી દેખાવ, હુતરી ચીજો, હુતરનાં કારખાનાં, તથા માણસની રીતભાત, એ સઘળાં બહુધા વર્ણનરૂપ નિબંધનાજ વિષયો જ છે.

૨ કથનરૂપ નિબંધમાં ઘણુંકરીને કાલ્પનો અનુક્રમ

રાસ્ટ્રી નીચે પ્રમાણે પેટાં પાઠવાં.

અ. કોઈ અનાવની હકીકત માગી હોય તો

૧. એ અનાવનું કારણ—એટલે, તે પહેલાં કેવી સ્થિતિ અને શા અનાવો અન્યા હતા કે તેના પરીણામમાં આ અનાવ અન્યો.
૨. એ અનાવની વિગતવાર હકીકત.
૩. એ અનાવનાં પરિણામો.
૪. એ અનાવ સંબંધી વિચાર, એમાંથી શો સાર લેવો તે વગેરે.

બ. કોઈ હુન્નરી કારખાનાનો ઇતિહાસ માગ્યો હોય, તો

૧. કોણે, ક્યારે અને ક્યાં એ હુન્નરની શોધ કરી.
૨. એ હુન્નરથી થતા ફાયદા (દુકામાં) અને તે નહોતા માલમ પડ્યા ત્યારે માણસો કેમ કરતા હતા અને શી શી હરકતો વેઠતા હતા.
૩. મૂળ શોધકે તે હુન્નર કાઢ્યો ત્યારથી તેમાં શો શો સુધારો થતો આવ્યો છે, કે કોણે ક્યો, શા વાસ્તે કરવાની જરૂર પડી વગેરે.
૪. હાલની સ્થિતિ—શી શી ખામીઓ છે અને તે સુધારવાના ઉપાય.
૫. એ હુન્નરની શોધથી શા શા પરિણામ નીપળ્યા તે તથા તે વિષે સામાન્ય વિચારો.

૩ વિવેચનરૂપ નિબંધનાં પેટાં પાઠવાની સામાન્ય રીતિ આ પ્રમાણે છે.

અ. વિષયના નામની વ્યાખ્યા; શબ્દ વ્યુત્પત્તિ (જો વિષયનો અર્થ સમજવામાં મદદ કરતી હોય તોજ) એનો અર્થ સમજવામાં ભૂલો ચાલતી હોય તો તેનું સ્પષ્ટિકરણ.

- જ. તેના ફાયદા અથવા તેના ખરાપણના પ્રમાણો.
 ક. પૂર્વપક્ષ, એટલે તેના ગેરફાયદા અથવા ખોટાપણું બતાવનારી સાબી તકરારો.
 ડ. પૂર્વપક્ષનું સમાધાન, એટલે, તકરારોના જવાબ; જે નિબંધ ટુંકાજ લખવો હોય તો સામેની તકરારો થોડીક લઈને તેનો ત્યાંજ જવાબ આપતા જવું. એમ કરીએ ત્યારે ખીજું ને ચોથું પેટું એકજ થઈ જાય. વખતે વિષય બહુ મોટો હોય અને લખવાની જગા થોડી હોય, તો પૂર્વપક્ષ બધોજ મૂકી દઈએ, તોપણ ચાલે.
 ઈ. આખા નિબંધનો ઉપસંહાર, સાર, અને છેવટે દેશકાળને જોઈ ઘટતી સૂચનાઓ.

વિવેચનરૂપ નિબંધમાં તોલન શક્તિનો ઘણો ખપ પડે છે. તેથી તે લખનારને અઘરો ને સાધારણ વાંચનારને વિરસ લાગે છે. એનો ઉપાય એજ છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે રસભર્યાં વર્ણનો અને દૃષ્ટાંતો લખતાજ રહેવું, તથા વિવેચનમાં ભાષા ઘણીજ સરલ વાપરવી.

૪ ઘણાં સ્વરા વિષયો ત્રણ રૂપમાં લેખી શકાય છે અને તેથી લેખનારે પોતાના વિશેષ શક્તિનો વિચાર કરી અમુક રૂપનુંજ પ્રાધાન્યપણું રાખવું.

કોઈ માણસમાં કદપના શક્તિ વધારે હોય છે તો કોઈ માણસમાં વિચાર શક્તિ વધારે હોય છે. એક માણસ રસ ભર્યું વર્ણન કરી શકે છે, તો ખીજા માણસને વાત કહેતાં બહુ સરસ આવડે છે, ત્રીજો માણસ કારણો બતાવવામાં અને તેના રદીઆ આપવામાંજ બહુ ખચરદાર હોય છે. આ સઘળી શક્તિઓનો નિબંધમાં ખપ પડે છે, અને તે સઘળી કેળવવી જોઈએ, તોપણ માણસ માણસમાં

સ્વભાવિક શક્તિ પ્રમાણે કેટલોક ફેર રહેવાનોજ; પોતાનું જગ કયી રીતના નિબંધમાં રહેલું છે તે જાણવું બહુ અગત્યનું છે, કેમકે તે પ્રમાણે જાણ્યાથી નિબંધમાં કયા રૂપનું પ્રાધાન્ય રાખવું તેની તેને સમજ પડશે. અમુક રૂપનોજ નિબંધ માગ્યો હોય ત્યાં આ પ્રમાણે જાગ્ર રૂપનું તો પ્રાધાન્ય નહિજ રાખી શકાય, તોપણ પોતાની શક્તિ જાણવાથી કાયદોજ છે. કેમકે તેમાં પણ પોતાને અનુકુળ રૂપના પ્રસંગ આવવાનાજ. અને તે જો પોતાને અનુકુળ છે એમ જાણતો હોય, તો તેવે તેવે કેકાણે તે તજવીજથી એવો કાંઈ વિસ્તાર કર્યો જાય કે તેની અસર આખા નિબંધ ઉપર થાય અને તે સારો ગણાય.

એકજ વિષય ગમે તે રૂપમાં લખી શકાય છે એ વાત જરાજર સમજાવવાને માટે નીચે અમે આગગાડીનો વિષય લઈ તે વિષે વર્ણન, કથન, તે વિવેચનરૂપે કેવું જુદું જુદું લખી શકાય તે બતાવ્યું છે. વિસ્તાર ન કરતાં પેટાનાં નામજ માત્ર લખ્યાં છે, તોપણ અકેકા નિબંધ કેવડો મોટો થઈ શકે તે એ ઉપરથી સાફ માલમ પડશે. જો નિબંધકારમાં 'જોષ્ટુ' જ્ઞાન ને જુદ્ધિ હોય, તો અકેકા નિબંધની ચોપડીજ થાય, અને એ રીતે આગગાડી વિષે ત્રણ ચોપડી થાય તેમાં એકે દકીકત સામાન્ય માલમ પડે નહિ.

(આગગાડી વિષે વર્ણનરૂપ નિબંધ.)

કોઈ એક મોટા સ્ટેશનનો દેખાવ—લોકો તથા ગાડી ધોડાની જોડ, ટીકેટ કરાવવાની તથા માલ ચડાવવાની દોડદોડ, પોલિસનો બંદોબસ્ત, મેવા મીઠાઈવાળાની દુકાનો વિગેરે—સ્ટેશનમાં જવું, સ્ટેશનની બાંધણી તથા રચના,

આગગાડીનું આવવું, તેનો દેખાવ, ઉતાડ્યોનું બેસવું, વગેરે.

૨. ગાડીનું વર્ણન--તેમાં માણસ કેટલાં ને કેવી રીતે બેસી શકે છે, કેટલી ગાડી તથા ગાડાં સાંકળેલાં હોય છે, તેનો ભાર, વરાળયંત્રનું જોર, વગેરે.

૩. એન્જિનનું વર્ણન--ધુમાડાનું ભૂમણું, પાણીની કાઠી, વરાળ શી રીતે થાય છે અને તેનું માપ શી રીતે રખાય છે, વરાળયંત્રની ગોઠવણ, તેનું જોર ગાડીના પૈડાને શી રીતે લાગુ પડે છે, ગાડી ચાલતી વખતના આચકા અ-કસ્માતની દેહશત વગેરે.

૪. લોઢાની સડક--તેની પહોળાઈ, સલ્લીપાટ લોઢાના પાટા, એક પાટા ઉપરથી બીજા પાટા ઉપર ગાડી લઈ જવાની યુક્તિ વગેરે.

૫. આગગાડીની સલામતીને સાર કરેલી ગોઠવણ--સ્ટેશન ઉપરના લાય, ફાનસો, ધ્વજો, વીજળીનો તાર વગેરે.

૬. મુસાફરીની મજા તથા અડચણો--રળીઆમણો દેખાવ, પવનની લહેરો, ગાડીની ગડબડાટ, જતજતના લો-કોનો મેળાવડો, જુદા જુદા સ્ટેશનોની શોભા, ખાવાપીવા, પાણી પિસાબ વગેરેની ગોઠવણ, જુદા જુદા વર્ગની ગાડીમાં કેવી કેવી સગવડતા છે તે અને તેનો દર. માડીનો વેગ-સારે રસ્તે, નકારે રસ્તે, પૂલપર. વિજ્ઞાયતમાં કેટલા વેગથી ચાલે છે. આગગાડીના ફાયદા (ખુબજ દુકામાં).

૭. છેવટ--માણસનો આનંદ તથા આશ્ચર્ય-ઈંગ્લેન્ડ લોકની ચતુરાઈ ને વિદ્યાની ખુશી, દેશીને બોધ, માણસ વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તો શું નહિ કરી શકે ?

આ વર્ણન મુસાફરીના આકારમાં કર્યું હોય, એટલે જનજો નિર્બંધકાર આગગાડીની મુસાફરીએ મંચો હોય અને

જે જે જોયું હોય તે વર્ણવતો હોય એવી ઢગથી નિબંધ લખે તો તે બહુજ રસિક થાય, તો પણ એકજ વાર ગએલા સાધારણ મુસાફરથી એવો નિબંધ લખી શકાશે નહિ. એમાં જે હકીકતો, માપ, આંકડા વગેરેની જરૂર છે તેનું જ્ઞાન તો જાતે ધણી તપાસ અને પૂછપાછ કરીનેજ મેળવવું જોઈએ,

(આગગાડી વિષે કથનરૂપ નિબંધ.)

૧. આગગાડી નીકળી તે પહેલાં ખુસ્કી કે તરીને માંગે જવાનાં વાહનો કેવાં હતાં ? આગખોટો ક્યારની ચાલતી થઈ હતી ? વગેરે.

૨. આગગાડી બનાવવાનો વિચાર પહેલવહેલો કાને સૂઝ્યો ? તે કાણ હતો ? તે કેટલા વરસ સુધી મથ્યો અને છેવટે કેવી રીતનો શોધ કર્યો ? એ શોધ અમલમાં આણતાં કેવી કેવી હરકતો નડી ? લોકોએ કેવી હાંસિ તથા અડચણ કરી ? પહેલવહેલી લોઢાની સડક ક્યાં બંધાઈ ? તે કેવડી હતી, અને તે ઉપર ગાડી કેટલા વેગથી ચાલતી ?

૩. સ્ટિવન્સનના શોધ પછી તેમાં કેવો સુધારો થતો આવ્યો છે, અને હાલ તેની કેવી સ્થિતિ છે ? હાલ ઇંગ્લાંડમાં લોઢાની સડક કેટલી બધી ફેલાઈ ગઈ છે ? તેથી એના વેપાર રોજગારમાં કેટલો બધો વધારો થઈ ગયો છે ? દુનિયામાં બીજે ઠેકાણે ક્યાં ક્યાં રેલવે બંધાઈ છે તેની ટૂંકી હકીકત.

૪. હિંદુસ્તાનમાં રેલવે બાંધવાનો ક્યારે અને કાને વિચાર સૂઝ્યો ? પહેલવહેલી ઠયે ઠેકાણે, કેવી રીતે બંધાઈ ? ત્યાર પછી બીજી રેલવેઓ ક્યાં અને ક્યારે બંધાઈ ? હાલ હિંદુસ્તાનમાં જે જે રેલવેઓ છે તેનાં નામ, અર્થ, વિસ્તાર, અને વિશેષ હકીકત. એથી મુસાફરી તથા વેપારને

કેવી સુગમતા મળી છે તેનું દુકું વણું ન. હજી કયે ઠંકાણે રેલવે બંધાવાની જરૂર છે ?

૫. ગૂજરાતમાં ક્યારે રેલવે બંધાવા માંડી, ક્યારે બંધાઈ રહી ? તે વેળા લોકોને કેવું લાગ્યું ? હાલ એ રેલવેથી કેવા કેવા ફાયદા થાય છે ?

૬. ઉપસંહાર. એક માણસ ખંતથી શું શું કરી શકે છે ? એવા માણસને લોક પ્રથમ હસે છે પણ તેથી પરિણામે આખી દુનિયાને લાભ થાય છે, અને તે માણસની કિર્તિ બધે ગવાઈ રહે છે.

આ રીતે નિબંધ લખનારામાં એશક ઐતિહાસિક જ્ઞાન ધણુંજ જોઈએ અને પદાર્થ વિજ્ઞાન તથા આગગાડીની કળાનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન તો જોઈએજ.

(આગગાડી વિષે વિવેચનરૂપ નિબંધ.)

૧. આગગાડી એ આ જમાનાનો એક ચમત્કાર, અને વિદ્યાનું મોટું પરાક્રમ છે. એને જેંચવાને ઘોડા કે અગાદ જોઈતા નથી, એને થાક લાગતો નથી. રાત ને દહાડો કામ કરે છે. એનું બળ કેટલું ? વેગ કેટલો ? તે છતાં કાયલા સિવાય બીજું એને કાંઈ ખાવા જોઈતું નથી. વરાળચંત્ર દુનિયામાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. મારે એવી રચના સમજવી જોઈએ.

૨. વરાળચંત્રમાં શી રીતે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની વિસ્તારથી સમજ. આગગાડીની વિશેષ રચના કે જે વડે પૈડાં ફરે છે અને ગાડી ચાલે છે.

૩. આગગાડીના ફાયદા:--

અ. વેપારનો જોહદ વધારો:--વખતસર અને સસ્તે ભાવે એક ભાગની પેદાશ બીજા ભાગમાં લઈ જવાય છે. તેથી અંતે ભાગના લોકને ફાયદા થાય છે-પોતાનો માલ ખપે છે

અને પારકા માત્ર મળે છે. વેપાર વધવાથી ઉદ્યોગ વધે છે અને બીજા પણ ધાણા લોકની રોજી જાગે છે. આગ-ગાડી ન હોય, તો એક ભાગની પેદાશ ત્યાંની ત્યાંજ નામની કિંમતે વેચવી પડે, અને ગાડામાં મોકલે તો વાટમાં બગડી જાય કે ખરચ એટલો બધો થઈ પડે કે ત્યાં વેચાઈ શકે નહિ. બંદરના જે ફાયદા છે તે આગગાડીથી સધળાં ગામને મળે છે.

જ. મુસાફરી સહેલી અને સુખરૂપ થઈ પડે છે. માણસનાં ધાર્યા કામ કેવી રીતે થઈ શકે છે તેની કાંઈક વિગત. વખતનો ને પૈસાનો બહુ બચાવ થાય છે, અને તેથી લોકોને સહેજ કારણને માટે પણ મુસાફરી કરવાનું મન થાય છે. બળદની ગાડીના દુઃખની સાથેની આગગાડીની સગવડોનો મુકાબલો, તેથી દેશાટણ ને જત્રા કરનારા લોકોમાં કેટલો વધારો થયો છે તેના પ્રત્યક્ષ દાખલા; હાલ આગગાડીએ અંતર ને કાળનો તો જાણે નાશજ કરી નાંખ્યો છે અને તેથી માણસો દૂર દૂરને ઠેકાણે પણ ધંધો રોજગાર કરવા ખુશીથી જઈ શકે છે. એથી પ્રયાસ ને વેપારનો વધારો, અને તેની દેશની આબાદી ઉપર સારી અસર.

ઘ. દેશની સમાધાની સહેલથી જળવાઈ શકે છે. અસત્ર જ્યારે હિંદુસ્તાનના એક ભાગથી બીજા ભાગમાં જતાં છ છ મહીના ને વરસ દહાડો લાગતો, ત્યારે જૂદા જૂદા ભાગમાં કેટલું બધું લશ્કર રાખવું પડતું હતું? હાલ થોડા લશ્કરે બધો દેશ પહેલાં કરતાં વધારે સારી રીતે જાળવી શકાય છે. બંડની ઇચ્છા આગગાડી ને તારતું નામ સાંભળીજ મરણ પામે છે. એથી દેશના લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો અને સમાધાનીનો વધારો.

૪. પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન.

અ. ગાડીવાળા ભૂખે મરશે એ દેહેશન તો અનુભવથી ખોટી ઠરી છે, પણ ઉલટો ગાડીમાં ગામેગામ બહુજ વધારો થએલો માલમ પડે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે ભાડું સોંધું થવાથી જનાર આવનાર તથા વેપારમાં બહુજ વધારો થયો. એ વધારો કેટલો બધો છે તે એક સ્ટેશન ઉપર દરરોજ કેટલા ઉતાર ને માલ ચડે છે, અને આગ-ગાડી થયા પહેલાં રોજ કેટલાં ગાડાં જતાં હતાં તેનો મુકાબલો કરવાથી માલુમ પડે છે. આ વધારાથી આગગાડીને જોઇતું કામ મળ્યું એટલુંજ નહિ, પણ ગાડાઓનો પણ પહેલાં કરતાં ખપ વધ્યો.

બ. મોંઘવારી થાય એ કહેવું પણ ખોટું છે. અમુક વસ્તુઓ જેનું પહેલાં કાંઈ ઉપજતું નહિ હોય તેની હાલ વધારે કિંમત ખેસતી હશે ખરી. પણ તેના બદલામાં જે વસ્તુઓ પહેલાં સ્વપ્નમાં પણ મળી શકતી નહોતી તે હાલ મધ્યમ કિંમતે સઘળાને મળી શકે છે. જે વસ્તુ આપણા ભાગમાં મોંઘી થાય છે તે બીજા ભાગના લોકોને સોંધી મળે છે, અને આપણા વેપારીને નફો થાય છે. દુકાળ જેવા વખતમાં આગગાડીથીજ લાખો માણસ મરતા બચે છે. દક્ષિણના અને કાઠીયાવાડના છેલ્લા દુકાળોના દાખલા, બીજા ભૂખે મરે અને આપણે ત્યાં જરા મોંઘવારી પણ ન થાય એમ ઈચ્છવું એ મહા દુષ્ટ, તેમજ ખેવકુરી ભરેલી ટુંકી નજરનું કામ છે, કેમકે એવી રીતનો આપણો વારો પણ આવેજ. આગગાડીથી ઘણા માણસને ઘણું સુખ મળે છે.

ક. અકસ્માત થાય તો ઘણાનો જીવ જાય એ વાત ખરી, પણ એવા અકસ્માત કોઈજ વેળા બને. ગાડી,

ધોડા, ઢોડી :- બગેરેથી માલસો મરડે જાય છે અથવા
અપમ થાય છે સેવી દશવીસ વપની આખા દેશની સરાસરી
કહાડીએ તો - તેટલી - મુદતમાં આગગાડીથી - નિપજેલી
કળમેઠે હરતાં ઉલટી વધારે માલમ પડ્યો. તે છુટે છુટે કે-
ઠાણે અને છુટે છુટે જખતે થાય છે અને આ એક
ઠેકાણે એકજ વખતે થાય છે તેથી આગગાડીના અકસ્માત
વધારે લયનક લાગે છે, બાકી એમાં તો જિંદગીની સલા-
મતી વધારે છે.

૫. સડકો, આગગાડી, તાર વગેરે દેશની આગાહીનાં
મોટાં સાધનો છે. સુધરેલા રાજ્યની એ મુખ્ય નિશાની છે.
યુરોપની સમૃદ્ધિનું એજ કારણ. આપણા દેશમાં પણ એના
જેમ જેમ વધારો થાય તેમ સારું.

આ રીતે લખનાર અર્થવિદ્યા અને પદાર્થ વિજ્ઞાન
માં કુશળ હોવો જોઈએ.

આ ત્રણ નમુના ઉપરથી માલમ પડશે કે એકજ વિષય
ઉપર કેવી જુદી જુદી જાતનાં નિર્ગંધ લખાઈ શકે છે, અને
તે દરેકમાં કેટલું બધું લખવાનું છે. ઉપર જે અમે ટાંચણ
ખતાવ્યું છે તે સૌ માત્ર ઇસારા દાખલ છે—જેથી પણ
અંમાં ઘણું વધારે વિગત અને પેટાં પણ આવી શકે. આ
ઉપરથી જણાશે કે આગગાડી વિષે મોટી ત્રણ ચોપડી થઈ
શકે અને તેમાં એક અક્ષર પણ મળતો આવે નહિ.
મુસાફર અથવા વર્ણન કરવાની શક્તિવાળા પહેલી જાતની
ચોપડી, તવારીખ જાણનારો બીજી જાતની અને શાસ્ત્રજ્ઞ
વાળો ત્રીજી જાતની ચોપડી લખે. ત્રીજી જાતમાં વળી એ
પ્રકાર સમાજેલા છે :—અર્થવિદ્યા અને પદાર્થવિજ્ઞાન, અને
એ દરેક બાબત ઉપર પણ નિરાળા ચોપડીએ થઈ શકે.
વેપારી લખવા એટલો હોય તો તે અર્થવિદ્યાની અને હકી-

કતોની મદદ લઈ આગગાડીના ફાયદા ગેરફાયદા તથા ક્યાં ક્યાં અને કેવી જાતની કરવી જોઈએ તે વિષે પુસ્તક લખે, અને તેમજ યંત્રશાસ્ત્રી એની રચના વિષેજ એક ગ્રંથ લખે, અને ઇંગ્રેજી જેવી ખેડાએલી ભાષાઓમાં એ પ્રમાણેજ પુસ્તકો લખાએલાં છે. આ ત્રણમાંથી એક બાબત ઉપર જેને વિશેષ જ્ઞાન નથી તે તે એ ત્રણે પ્રકાર બેળા કરી પોતાનું જેમાં વિશેષ બળ હોય તેવી વાતો વધારે આવે એવી તજવીજથી એકજ નિબંધ લખે, તેને મિશ્ર રૂપનો નિબંધ કહીએ. સાધારણ લખનારા મિશ્ર નિબંધજ લખે છે અને તેવાજ તે લખી શકે. મિશ્ર નિબંધ ચતુરાઈથી લખ્યો હોય તો તે વાંચતાં સર્વેને રસ લાગે તથા બોધ મળે એવો થઈ શકે. તેના નમુના દાખલ અમે નીચે મુખ્ય મુખ્ય પેટાં પાડી બતાવીએ છીએ.

૧. વરાળયંત્ર તથા આગગાડીનું વર્ણન.

૨. એની શોધ તથા હાલ ક્યાં ક્યાં લોઢાની સડકો બંધાઈ છે તે.

૩. આગગાડીથી મુસાફરને તથા વેપારને ફાયદા.

૪. છેવટે જુદી જુદી જાતના વિચાર તથા બોધ.

આ રીતે લખતાં જેની વર્ણનશક્તિ સારી હોય તે પહેલા, ઇતિહાસ જ્ઞાન વધારે હોય તે બીજા, અને તોલન-શક્તિ વધારે હોય તે ત્રીજા પેટાનો વિસ્તાર વધારે કરે. અને એ ત્રણેના નિબંધ સારા લાગે તોપણ બીજાં પેટાં રહી જવાં ન જોઈએ. એમાંનું એક પેટું ભરતાં વિશેષ બુદ્ધિ જ્ઞાનનો ખપ પડે એમ નથી. સાધારણ માણસ આ મિશ્રરૂપ નિબંધ લખી શકે.

પ્રકરણ ૩ જું.

નિબંધની ભાષા સંબંધી *સ્વકલ્પ વિચાર.

આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિબંધ લખવામાં વિચાર ને ભાષા એ બંને ઉપર સરખુંજ ધ્યાન આપવાનું છે. વિચાર કેવા પ્રકારના જોઈએ, અને તેને કેમ ગોઠવવા તે વિષે આપણે કહી ચૂક્યા, અને હવે ભાષા કેવી લખવી તે બાબત કાંઈ કહીએ છીએ.

૧. યાદ રાखवું કે પરીક્ષામાં નિબંધ લખાવે છે તેનો મુખ્ય હેતુ તેમને કેવી ભાષા લખતાં આવડે છે તેજ જાણવાનો હોય છે.

એટલે, લખનારમાં સામાન્ય જ્ઞાન કે બુદ્ધિ કેટલી છે એ જાણવાને સારું નિબંધ લખાવતાજ નથી. કોઈનામાં કોઈ વધારે જ્ઞાન કે બુદ્ધિ હોય તો તે જણાઈ આવે ખરી અને તે પ્રમાણે તેનો નિબંધ ચડીઆતોએ ગણાય, તો પણ પરીક્ષકનો મૂળ હેતુ એ જાણવાનો નથી.

આ વાત લક્ષમાં ન હોવાથી ઘણા નિશાળીઆઓ ખત્તા ખાય છે. તેઓ નિબંધના અર્થ ઉપરજ બધું ધ્યાન આપે છે અને ભાષા તો જેવી લખાય તેવી લખી નાંખે છે. આ ગાંડી બેરીકરાઇતું ફળ એજ થાય છે કે તેઓ નિબંધમાં એકે દોકડો મેળવી શકતા નથી. જે નિબંધ

* સ્વકલ્પ પણ અહિંયાં યથાસ્થિત લખવું અશક્યજ છે, કેમકે ભાષાના ગુણદોષમાં કાંઈ પણ જાણીથી ઉતરવા જઈએ તો આખા સાહિત્યશાસ્ત્રને થોડું ઘણું પણ છેડ્યા વિના ચાલેજ નહિ એમ છે. માટે એ વિષય તો અન્ય સ્થળે અન્ય પ્રસંગેજ, ઇશ્વરેચ્છાએ.

લખાવવાનો શોધેલું છે તે જાણવા હોય, તો તેઓ કદી આમ કરે નહિ, અને જો લાપી ઉપર ધ્યાન આપે તો મધ્યમ રીતની તો સાચે લખી શકે, કેમકે પોતાની લાપામા લખવું એ કાંધ - કાણું અધરું કામ નથી. માત્ર લાપા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ એ જાણવું બસ છે.

૨. ભાષામાં પ્રથમ તો અક્ષર, જોડણી, અને વિરામ ચિન્હ ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું.

નિબંધ તપાસનાર હમેશાં આ ત્રણ બાબતવા કાંઈક દોઢડા જુદાજ ગાંધ છે, અને આ ત્રણ બાબતમાં નિબંધ સાચે લેખકને વાસ્તવિકતાથી જોઈ જોઈ રહે છે. આ ત્રણ કામ મનુષ્ય એવી છે કે જે જોઈ જોઈ, તે એમા અધળા સારા દોઢડા મેળવી શકે. અને એમાં કામ છે.

“કાંપી” ના જેવાજ નિબંધમાં અક્ષર લખવાની જરૂર નથી, પણ તે સુધડતાઈ જુરેલા અને સહેલથી વાંચાય એવા તો જોઈએજ, ડાઘાડુધી કે એરણ ચૂંચણ કદી પણ કરવું નહિ, વાંકા ચૂંકા પાંખડાઓ ખેંચીને કદી પણ ફક્કડાઈ બતાવવા જવું નહિ. પાંખડા વિના સાદ્ય કામ ચલાઉ અક્ષર લખવા કદી ભૂલવું નહિ; નિબંધ તપાસનારને તે વાંચતાં જેટલી મહેનત પડે છે તેનો બદલો તમારા દોઢડામાંથી (જાણે કે અગળે) વાળી લીધા વિના તે કદી રહેવાનો નથી. પરીક્ષાના સવળા કાગળીઆ લખતી વેળા આ ત્રણ ધ્યાનમાંજ રાખવાજોગ છે. વાંચતાં પડી શકને કટાણો ઉપજ્યા કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેની કલમમાંથી થોડાં દોઢડા નીકળવાનાં. શબ્દ શબ્દ જુદાં લખવાનો ધારો કદી પણ ભૂલવો નહિ. એમ કરશે તો વાંચાય એવું સહેલથી લખાશે.

જોડણી તથા પ્રવિરમ ચિન્હ દ્વયે તો નિબંધમાં જોડણી મુખ્ય વસ્તુઓનું છે. જોડણીની ઘણી બહોલો હોય તો જોડણી એવો સારો નિબંધ હોય તોપણ તે રદજી ગણવામાં આવે.

વિરામચિન્હ ઝીપેલી ચોપડામાં શી રીતે મૂકવામાં આવે છે તે જોવું, અને નિબંધ લખતી વેળા તેમ કરવું થાય. મહાવરો પડ્યા પછી તેમને એ કોમ સહેલુ થઈ પડશે. પૂર્ણ વિરામ ને અલ્પવિરામ તો બરાબર મૂકતાં આવડવાનું જોઈએ. એ વિના લખાણ સોભતું નથી. એ મૂકવાના નિયમ આ ચોપડીને છેડે આપ્યા છે.

૩. વાક્ય રચતી વેળા પ્રથમ તો પોતાના મનમાં જે હોય તે સ્વાભાવિક રીતે જેમ બોલાતું લખાતું હોય તેમજ લખી જવું, અને પછીથી તેમાં જે દોષ દેખાય તે દુરુદ્ધર કરવા.

આ નિયમની ઉલ્લંઘન એ જોડે સખવાંમાં જોડણી કર્યું નહિ. જમણી, જમણે મોટા મોટા શબ્દ કે શાક્ય લખવાથી નિબંધ કદી પાસુ સારો થાય છે એમ સમજવું નહિ. સર-લ-અક્ષરથી સમજાય એવી અને આપણો ધારેલો અર્થ જેમાં બરાબર સમજાય રહે તેજ હિતમ લાપા કહેવાય છે. બધા લોકો જે રીતે જોલતા લખતા હોય તે રીતેજ આપણે લખીએ, તો આપણી લાપા બધાથી સમજાય. ડોળ કરમથી ઉલટી તે બગડી જાય, કોઈને તેમાં સમજ પડે નહિ, અને વખતે અર્થનો કોઈ પાસુ શાય.

મોટા શબ્દ કે વાક્ય નજર - લખવાં એમ કાંઈ કહેવાની મતલબ નથી. મતલબ એ છે કે જેમ જેમ લખવાનું હોય તેમ લખવું ને ડોળ કરમથી ઉલટી લખવાને અર્થ ને સમજાય તેમજ લખવામાં

મોટા શબ્દ કે વાક્ય આવતાં હોય તો આપણે પણ તેમ કરવું. શિખાઉને ડોળ કરવાનું બહુ મન થાય છે, તેથી આ નિયમ આપવાની જરૂર પડે છે.

કદાપિ કોઇ કહેશે કે બોલતું હોય તેમજ લખીએ તો તો નિબંધ અશુદ્ધ ને નહારો થઇ જાય. જો બોલનાર જનને કેળવાએલો હોય, તો તો એ પ્રમાણે કદી થાયજ નહિ. તેની કેળવણીમાં ખામી હોય, તો એમ બનવાનો કેટલોક સંભવ છે ખરો, અને તે માટેજ એ નિયમમાં કહ્યું છે કે એમ લખી ગયા પછી તેમાં જે દોષ હોય તે દૂર કરી જવા.

ભાષામાં દોષ કેવા કેવા આવી શકે એનું ખરાખર વિવેચન કરવા બેસીએ તો વિષય બહુજ વધી જાય અને એક નિરાળો ગ્રંથ થાય, માટે ભાષામાં મોટા ગુણ કયા કયા જોઇએ તેજ કાંઇ નીચે સમજાવીએ છીએ.

૪. શુદ્ધિ, રુઢી, યથાર્થતા, અને સુવર્ણતા એ ચાર ગુણ જે ભાષામાં હોય તે ભાષા ઉત્તમ કહેવાય છે.

એ ચારે ગુણ સંપૂર્ણ રીતે ભાષામાં આણવા એ બહુજ વિકટ કામ છે, અને તે થોડાનાજ લખાણમાંજ હોય છે. એવી વાણી તો વિરલા ગ્રંથકારોનીજ હોય છે. ઘણો અભ્યાસ, ઘણું જ્ઞાન, ઘણી રસિકતા, અને ઘણી શુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે હોય ત્યારેજ એ ચારે ગુણ સંપૂર્ણપણે આવી શકે છે.

તોપણ સઘળાના લખાણમાં શુદ્ધિ અને રૂઢી એ બે ગુણ તો સહેલથી આવી શકે; અને તે આવવાજ જોઇએ. એ બે ગુણ વિના તો લખાણ નકામું ફેંકી દેવાનુંજ ગણાય.

૫. દેશમાં માન્ય વર્ગના લોકો જે શબ્દને અને નિયમરચના વાપરતા હોય તેજ શુદ્ધ કહેવાય.

પ્રથમ તો માન્ય વર્ગ કાને કહેવો એ જાણવું જોઈએ, કેમકે તેના બોલવા ઉપર ભાષાની શુદ્ધતાનો બધો આધાર છે. જેનું બોલવું બધાએ દેશમાં શુદ્ધ માન્ય છે તેનું નામ માન્યવર્ગ. ગામડીઆ કરતાં શહેરની, નીચ વર્ણ કરતાં ઉચ વર્ણની, અને અભણ કરતાં કેળવાયલાની ભાષા શુદ્ધ મનાય છે. માટે શહેરના ઉચ વર્ણના ભણેલા માણસો જે પ્રમાણે બોલે તે શુદ્ધ.

ભાષાશુદ્ધિનું આ સિવાય બીજું માપ નથી. વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ રૂપ ઉપર એનો કાંઈ પણ આધાર નથી. માન્ય વર્ગમાં જે બોલાયું તે શુદ્ધ; અને એથી જે ઉલટું તે સઘળું અશુદ્ધ. ગામઢીયા, પ્રાંતભેદના, પરમાણના, કે વ્યાકરણદોષવાળા શબ્દ વપરાવા નહિ. ગામઢીયા બોલ તો સહજ ઓળખાઈ આવે છે, અને તે વાપરવાથી હાંસિ થાય છે.

પ્રાંતભેદના શબ્દ એટલે જે શબ્દ દેશના અમુક ભાગમાં બોલાતા હોય તે. ગુજરાતી ભાષામાં મુખ્ય ત્રણ પ્રાંતભેદ છે:- કાઠીયાવાડી, ચગંતરી ને સુરતી. પ્રાંતભેદનો દોષ દૂર કરવો એ સ્તિખાઉને માટે અઘરું છે, કેમકે તે પ્રાંતના માન્ય વર્ગના લોકના બોલવામાં પણ વખતે એવા શબ્દ હોય તે છતાં હાલ કેળવાયલા લોકની બોલી ગુજરાતમાં બધે એક થવા લાગી છે અને સરકારી વાંચનમાળામાં ખાસ ધ્યાન આપીને પ્રાંતભેદ વગરની ભાષા લખી છે. કેટલાક ગ્રંથકારોની પણ ભાષા એવીજ શુદ્ધ છે. તેથી એ બધાનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોય તો પ્રાંતભેદનો દોષ દૂર થઈ શકે.

પરમાણના શબ્દને માટે એમજ સમજવું. જે શબ્દ માન્ય વર્ગના લોકો બોલે છે તે પછી સંસ્કૃત હોય, અપભ્રંશ હોય, ક્ષરસી હોય, કે ઇંગ્રેજી હોય તો તે શુદ્ધ ગુજરાતીજ છે એમ

ગણુવું, મિત્ર મિત્ર એવું સિવાય મિત્ર ગમીએ તે બીજાનાં હોય તો પશુ
તે પરલાયમાં મળીવા. આમ જીવન ગુજરાતમાં હાલ જે દેશમાં
વિચારવાનું છે તે દેશ છે. જેમાં સમગ્ર છે તે સંસ્કૃત
શબ્દો જેમાં વધારે સ્ત્રીમાંથી તેમજ બીજા વધારે શુદ્ધ થાય. આથી
સમગ્ર સંસ્કૃતિમાંથી રહે. ગુજરાતમાં શબ્દો જે તે પશુ નિષ્કાલી
દીપ્તિને પ્રાપ્ત કરે તે પ્રાપ્ત કરે છે. જે પ્રકારે પરશુરામને શ્રીચૂડા
મહેલને મહાલય, વગેરે કારસી અરબી શબ્દોની સાથે તે પ્રાપ્ત
હાલે રહે. જે છે. તેને જે છે. તેમાંથી મળીને કાઢી મૂકે છે.
પણ એ સંધર્ભમાં કાઢી મૂકે. અને ખરું જોઈએ તો એવા
જાણી. ગુજરાતીમાં અશુદ્ધ અને મરલાયામય છે. માન્ય
વર્ગમાં વધારે વધારે શબ્દો પશુ જોઈએ તો પાત્ર નથી. ગુજરાતી
અને જે કારસી, અરબી, શબ્દો જાણી બોલીમાં તેથી ગયા
છે તેને ગુજરાતી શબ્દો ગણવા. જે પ્રકારે, ગુજરાતી
બાષા કાંઈ મૂળની નથી. પણ સંસ્કૃત, કારસી, વિગેરેના
મિશ્રણથી જ કિંતુ પ્રાપ્ત થયેલી છે.

[illegible]

उपर आपणो शब्ददावेनो विस्तार कियो, पण वाक्य रच-
वानु पण अमज गणायु. वाक्य गोहवानी रीत पण

* ક્રાંતિપાત્રી જાણે સંસ્કૃતમાંથી જોડણી છે તથા ધર્મવિજ્ઞાનમાં,
મૂળ તેમાંથીજ આવેલાં છે, તેથીજ મૂળદામીમાં શુદ્ધ છે. અંપજ્ઞ-રાત્રિ
સંસ્કૃતમાં જોઈ પછી એલખાનમાં આવેલાં છે, પણ એ આવતા હેતુઓના
અનુભવોથી જોઈ મુશ્કેલીથી આવવાની નહીં નથી, એવું કહેવામાં આવે
અમારી જાણે છે. આમ તો જોઈ શકાય છે. - ૧૬ -

ગામડીઆ પ્રાંતમેદવાણી, કેડુપરબાણાની હુનેહનીગાન જોઇએ.
 મુસાબીઓ જેવાકારચલાવાપરેછે તો સંકેતિ દિખતીકહેાય છે
 તેને તેથી તે હાંસિમત્ર થાયછે. કહવાક ચારસી લગ્નમારાઓ
 ઈચ્છે સીવેજ વાકા જોડવે છે. જેને ખીઝુઆમા. જમવડી નથી
 તેને આ દહેશત એડીજ છે. તેપણ ખીજા મંથે પાંચાંની વેળા
 આ વાતે જાણી હોય તે સવમેત્રી લખીશકાઈ નહી

વ્યંજન દોષવાળા શબ્દ કે વાક્ય વાંચેવાં નહિ એમ
 કહેવાની તો જરૂર નથી. વ્યાકરણ પ્રમાણે જાતે વચન
 વગેરે જે લાગવું જોઈએ અથવા અન્ય અનુક્રમ વગેરે રાખવો
 જોઈએ તેમ ન કર્યું હોય, ત્યારે વ્યાકરણદોષ થાય અને ભાષા
 વણી અશુદ્ધ ગણાય. જોડણીની ભૂલો આ પેટામાં જ ગણવી.
 વ્યાકરણદોષ તો ખામીખા દૂર કરવા જોઈએ; કેમકે એમ
 કરવામાં ફક્ત સાધારણ સલાહની જરૂર છે. જે કાંઈ વખત
 માન્યવર્ગની ખોલીમાં ને વ્યાકરણમાં વિરોધ આવી પડે, તો
 એમ જાણવું કે વ્યાકરણ ખોટું છે. વ્યાકરણનું પણ પરમ
 પ્રમાણ તો માન્યવર્ગનું ખોલવું એજ છે, અને તેથીજ શુદ્ધિની
 વ્યંખ્યા અમે તેની ઉપરજ રાખી છે.

કે શુદ્ધ ભાષા થિખવાનો ખરો ઉપાય એજ છે કેડુવેભાષાના
 માન્ય મંથેનો અભ્યાસ કરવો. અને માન્ય ખોલનારને
 સંબોધવ.

૭. જે પ્રસંગે જેવી રીતે ચોલાતું હોય, તે પ્રસંગે
 તેવી રીતે ચોલવું તેને રૂઢી કહે છે.

શુદ્ધિનું પરમ પ્રમાણ પણ માન્યવર્ગનું ખોલવું એજ છે.
 તેથી જામડીઆ રૂઢી, પ્રાંતમેદની રૂઢી, કે પામાણની રૂઢી પ્રમાણે
 આપણે લખીએ ખોલીએ, તો તે દોષ ગણાય.

યાદ રાખવું કે શબ્દ શુદ્ધ હોય તોપણ તે શ્દ ન હોય. અરજી ને વિજ્ઞાપિ એ બંને શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગુજરાતીમાં વપરાય શકે છે, તોપણ પ્રસંગ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સરકારમાં અરજી કરી એમ બોલવું હોય, ત્યાં સરકારને વિજ્ઞાપિ કરી એમ બોલીએ, તો શ્દનો મોટો દોષ ગણાય. દહેરૂં, મંદિર, અને દેવલ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ તથા વ્યુત્પત્તિ પણ ધણું કરીને સરખીજ છે, તોપણ શ્દી પ્રમાણે એ બોલ જે પ્રસંગે બોલાય છે તેજ પ્રસંગે બોલવા જોઈએ. મહાદેવનું મંદિર, ગોસાંઈજીનું દેવલ, અને ખ્રિસ્તનું દહેરૂં એમ બોલીએ તો શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ. વાક્ય રચનાનું પણ એમજ સમજવું.

૭. જે અર્થ મનમાં ધાર્યો હોય તેજ અર્થ ભાષામાંથી નીકળે તેને યથાર્થતા કહીય.

તમને કદાપિ એમ લાગશે કે આ કામ કાંઈ અઘરું નથી, અને કહેશો કે સઘસા માણસો ધારેલો અર્થજ બોલે, પણ એમ નથી. મનનો અર્થ બરાબર ભાષામાં એવી રીતે ઉતારવો, કે ધાર્યા કરતાં કાંઈ અર્થ વધી કે ઘટી જાય નહિ અથવા ભાગમાં કાંઈ ફેર પડે નહિ. આ કામ બહુજ વિકટ છે. તે એટલું અઘરું છે, કે ઘડાએલા ગ્રંથકારોમાંથી પણ થોડાજ તે બરાબર કરી શકે છે. ભાષાનો એ સર્વોપરી ગુણ છે, અને તે મેળવવાને માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ધણી કેળવણી, અને ઘણો અનુભવ જોઈએ છીએ. શિખાઉને તો યથાર્થતા શું એજ પ્રથમ સમજવું નથી.

આ ગુણ મેળવવાને માટે શબ્દે શબ્દનું તોલન કરવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ. અને દરેક વખતે વિચાર કરવો કે શબ્દમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાથી અર્થ કે ભાવમાં કેટલો ફેર પડી જાય છે.

આ ગુણ લાપામાં ન હોય, તો વખતે પ્રશંસા ધારી હોય ત્યાં નિંદા અને નિંદા ધારી હોય ત્યાં પ્રશંસા અભણ-પણમાં થઈ જાય છે. અને સમજી વાંચનારને હસવું આવે છે. આ ગુણ પરિપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં જ જોવામાં આવે છે.

૮. શબ્દ કે વાક્યના અક્ષર एवा होय કે તેથી સાંભળનારનાં મન રાજી થાય, અને અર્થના રસમાં તે શબ્દોના ધ્વનિથી જ વધારો થાય તેને સુવર્ણતા કે સંધ્વનિ કહીયે.

આ ગુણને અર્થની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, તે ઉચ્ચારની ઉપર જ આધાર રાખે છે. એનો હેતુ ફક્ત કાનને સાર લગાડવાનો જ છે, તો પણ એ ગુણ કેટલેક દરજ્જે અવલમ્બનો છે. અર્થ સારો હોય પણ શબ્દો જો કાનને કરે એવા હોય, તો તે સાંભળી કાંઈ પણ રાજી થાય નહિ, તેમજ કાંઈ વખત શબ્દ એવા સરસ ઉચ્ચારણના હોય ને ઉપવાક્યો વખત પ્રમાણમાં લહેકાતાં ચાલ્યાં જાય કે અર્થ ધુળ જેવો હોય તો પણ તે વાક્ય સાંભળીને માણસનાં મન રાજી રાજી થઈ જાય.

આ ગુણ ઉત્તમ કવિઓમાં સમ્પૂર્ણ રીતે જોવામાં આવે છે. ગદ્યના ગ્રંથોમાં એ ગુણ અમુક દરજ્જેજ આવી શકે અને લદ્દની ખહાર હોય, તો તો તે સદા ધીક્કારવા જોગજ ગણાય છે.

નિબંધ લખનારે આરંભમાં તો કદિ પણ શબ્દની ટાપ-ટાપ કરવા તરફ ધ્યાન રાખવું નહિ. એણે તો શુદ્ધિ, શૃંગી ને યથાર્થતાના ગુણ મેળવવાની જ ખાત રાખવી. સુવર્ણતા તો એની મેળે જેટલી આવે તેટલાથી જ સંતોષ માનવો.

પ્રકરણ ૪ થું.

કેળવણી નિબંધોની સંક્ષિપ્ત નાંધ.
૧. શ્રી કેળવણી.

૧. કેળવણીની વ્યાખ્યા. સંસારમાં પોતપોતાનાં કર્તવ્ય સારી રીતે કરવાને કેળવણી નામથી જાણીએ છીએ. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને કેળવણી આપવાનું કર્તવ્ય નથી. જેણે કેળવણી આપવાની નહીં તેને ગણવણી કહેવાય. કેળવણીના અર્થને સમજતા નથી.

૨. નહિ કેળવાયેલી સ્ત્રીનું વર્ણન તથા તેનાં ગેરફાયદા.

અ. સ્ત્રીએ ઘરમાં પ્રધાન વડાનું કામ ચલાવવું જોઈએ, તેમ જોડરી, શક્તી, સ્વચ્છતા, પણ્ય એકે ગુલામડીના જેવું જ વૈતર કરી કવણે છે. એથી પુરુષને ઘરની તે બહારની કામને ફિકર હોય. પડે છે. પણ્ય ગૃહસ્થાશ્રમના કામની ખરી વેંચણી. જો એકે કેળવણી નથી, બહારથી કામ આપવું. અને સ્ત્રીએ ધૂર ચલાવવું.

વ. આળસની સંભાળ નહીં કેળવણી એ સ્ત્રીનું ખાસ કામ છે, પણ તેનાથી તે બિલકુલ થઈ શકતું નથી. આળસ કેળવણીમાંથી જ તે સારી અપાય; ભણેલી માને લીધે સારી નીવડેલો છોકરાંઓનાં ઉદાહરણ.

ક. ઘણી ઘણીયોની કેળવણીમાં ફરકોવાથી તેઓને બનતું નથી. કેળવણી બેઠેલી સ્ત્રી રીતે ગાડું ચાલે?

ડ. બહેન તથા અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરુષને સારા કામમાં નિરંતર બાંધેલા રહે છે અને છોકરાંઓને બાંધે છે.

કે. સુખવેલી દર્શામાં સ્ત્રી કેળવણી અવશ્યની ગણાય છે. નહિ તો જીવનમાં કશું જ નથી થઈ શકે.

અ. સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી ભણેલી નથી ત્યાં સુધી કામ પણ

દેશ સુધરેલો શી રીતે કહી શકાય ? વસ્તીનો અર્ધો ભાગ તો નિઃસંશય જંગલો રહેજ.

બ. સ્ત્રીઓ ભણેલી ન હોય ત્યાં પુરૂષની કેળવણી પણ અપૂર્ણ રહે. છોકરાઓનો અને તેમજ પુરૂષોનો પણ કેટલોક કાળ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં જાય છે, અને તેથી તેનો પાસ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

ક. અસલ જ્યારે આપણો દેશ સુધરેલો હતો, ત્યારે સ્ત્રી કેળવણી સારી રીતે અપાતી હતી તેના દાખલા.

૪. પૂર્વપક્ષ તથા તેનું સમાધાન.

અ. કમાવા જવું નથી એમ જે બોલે છે, તે કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કમાવામાં જેટલી કેળવણીની જરૂર છે, તેટલીજ સ્ત્રીને ઘર ગોઠવણમાં છે; ઘરમાં ઘટતો ખર્ચ કરવો, હિસાબ રાખવો, છોકરાંને કેળવવાં, વગેરે કામો અલગ સ્ત્રીથી શી રીતે થઈ શકે?

વ. અનીતિ વગેરે એમ જે કહે છે તે પણ કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કેળવણી એટલે ફક્ત લણવુંજ એજ નથી. લણવાની સાથે તન, મન, ને નીતિ એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણી જોઈએ. સ્ત્રી કે પુરૂષ સર્વેને નીતિ તથા ધર્મની કેળવણી જરૂરની છે. એવી કેળવણી ન આપી હોય તો વખતે માઠાં ફળ થાય, પણ એ ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે કે કેળવણી આપવાની ખરેખરી જરૂર છે. અમલ સ્ત્રીઓમાં તો ઉલટાં દુરાચરણ વધારે હોય છે.

ઉપસંહાર તથા બોધ.

૨. દેશાટણ.

૧. દેશાટણની મઝા. “જીવ્યા કરતાં જોયું હતું” એ ઇચ્છા સ્વભાવિક છે.

૨. ઉપયોગી જ્ઞાન તથા હોંશીઆરી વધે છે.

અ. ઘણી વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

જ. માણસોના જૂદા જૂદા આચાર વિચાર જણાય છે; સારું નહારું શું તે ઓળખતાં આવડે છે, અને ટુંકી અભિમાન બુદ્ધિ દુર થાય છે.

ક. ઘાટ ઘાટનાં પાણી પીવાથી માણસ હોંશિયાર ને પાકો થાય છે, કેમકે તરેહ તરેહના માણસો એના જોવામાં આવી જાય છે.

ડ. ભાતભાતની વિદ્યાકળાઓ એના જોવામાં આવે છે.

૩. વિદ્યાશાળામાં મળેલી કેળવણી દેશાટણ વિના અપૂર્ણ ગણાય છે. ભણ્યાની સાથે ગણ્યા પણ થવું જોઈએ. અ દેશાટણનો યુરોપનો ધારો.

વ. એ જાગૃત અસત્ત્વ ભરતખંડનો ધારો.

૪. દેશાટણ સઘળાને ઉપયોગી છે. વિદ્વાન, વેપારી, કે કારીગર જે થવું હોય તેમાં દેશાટણથી ફાયદો થાય.

૫. (ટુંકામાંજ) હાલ તો આપણને ઇંગ્લાંડની મુસાફરી કરવાની વિશેષે કરીને જરૂર છે. એ સંબંધી જે વહેમ છે તેથી દેશને મહામહા નુકસાન થાય છે.

૬. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૩. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી.

૧. સામાન્ય દેશાટણના ફાયદા (ટુંકામાં)

૨. ઇંગ્લાંડની મુસાફરીને વિષે ફાયદા.

અ. યુરોપ એ વિદ્યા, કળા તથા વ્યાપારનું મથક છે-હાલની કાશીયાત્રા એજ જાણવી.

વ. ઇંગ્લાંડની રાજવ્યવસ્થા એ હાલ ઉત્તમ રાજનીતિની નિશાળ છે. સ્વાધિનતાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ ત્યાંજ માલમ પડે છે.

ક. એ આપણા રાજકર્તાનો દેશ છે. ત્યાંની રીતભાતથી વાકેફ થયા વિના અથવા ત્યાં જઈને મહેનત કર્યા વિના

આપણે ઘટતી દાદને પહોંચી શકીએ નહિ. દાકતરી, સિ-
વિલસર્વિસ, ઇજનેરી વગેરે કેટલાક કામની મોટી
પરીક્ષાઓ વિલાયતમાં જ થાય છે.

૩. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.

અ. ત્યાં જાય તેને વટણું પડે એમ નથી. ત્યાં સૈને પોત-
પોતાનો ધર્મ પાળવાની સમ્પૂર્ણ છુટ છે. ત્યાંની હવાને
લીધે મદ્યમાંસ ખાવાં પડે એ પણ ખોટું છે; પરહેજગાર
અને માંસાહાર નિષેધક મંડળીઓ ત્યાં છે. તે સુખેથી
રહી શકે છે.

બ. અટક નહીં ઓળંગવાનો પ્રતિબંધ. તેનું ખંડન. પ્રાચીન
કાળમાં એવું બંધન નહોતું. વચલા વખતમાં આસપાસ
જુલમી મુસલમાન રાજ્યો થવાથી એવે ધારે નીકળ્યો.
હાલ તેની જરૂર રહી નથી.

ક. હાલ એ વહેંચ કેટલેક દરજ્જે દૂર થયો છે, અને કેટલાક
માણસો વિલાયત જવા લાગ્યા છે. એ પ્રવાહ બંધ પડવાનો નથી.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

અ. યાદ રાખવું કે એ વિના આપણા દેશની ઉન્નતિ થવાની
નથી. હુન્નરકળા અને રાજ પ્રકરણી હકો વિલાયત ગયા
વિના કદી પણ આપણા લોકને પ્રાપ્ત થવાના નથી.

બ. માટે ઈંગ્લાંડ જનારી સંખ્યા વધવી જોઈએ, અને સદગા
દેશાભિમાની પુરૂષોનો ધર્મ છે કે તેમ કરનારને તન મન
ધનથી ઉત્તેજન તથા સહાયતા આપવી.

૪. પુનર્વિવાહ.

વ્યાખ્યા. ધણીના મૂઆ પછી સ્ત્રીએ ફરીથી પરણવું
તેને પુનર્વિવાહ અથવા વિધવા વિવાહ કહે છે; નાતરું
એટલે તો ધણી જીવતો જતાં બીજાને જવું તે. પુનર્વિવાહનો

ધારો જેટલો સારો છે તેટલોજ નાતરાનો નકારો છે.

૨. સ્વભાવિક રીતે એ બાબત સ્ત્રી ને પુરૂષના હક સરખાજ હોવા જોઈએ.
૩. હાલ એ બાબત હિંદુની જૂદી જૂદી નાતોમાં કેવો ચાલ છે તેનું કાંઈક વર્ણન.
૪. પુનર્લગ્ન કરવા દેવાથી થતાં નુકસાનો.
- અ. વિધવાનાં અસહ્ય દુઃખો—તન, મન, ને ધનનાં.
- બ. વ્યભિચાર, બાળહત્યા વગેરે થતા અધર્મો.
- ક. એથી કન્યાની ખોટ પડે છે, અને વસ્તી ઘટે છે.
૫. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.
- અ. શાસ્ત્રમાં મના નથી. પારાશરસ્મૃતિ. પ્રાચીન કાળમાં થયેલાં પુનર્લગ્નો.
- બ. લોકો ધર્મ સમજી પુનર્વિવાહ નથી કરતા. પણ તેથી તો ઉલટો ઘણોજ અધર્મ થાય છે. માટે મના હોય તો પણ દેશકાળ જોઈને એ ધારો તો ફેરવવોજ જોઈએ.
- ક. ધણીને મારી નાંખે એ કલ્પનાજ ગાંડી છે. દુનિયામાં બધે પુનર્લગ્ન થાય છે પણ કોઈ દેકાણે એમ થતું નથી. એ માણસના સ્વભાવથીજ ઉલટું છે, માણસ સમ્પૂર્ણ પાપી પણ નથી ને સમ્પૂર્ણ પવિત્ર પણ નથી. એવું ધોર કર્મ કરનાર સ્ત્રીઓ કદી પણ ધણી નીકળેજ નહિ.
૬. ઊંચ નીચનો ભેદ શો ? એ બોલવું કેવળ મૂર્ખાઈને મિથ્યા-ભિમાનનુંજ છે. શું મહા અધર્મી ચંડાળ કામ કરવામાં ઊંચપણું રહેલું છે ? એ વિધવાઓના કર્મથી તો ખરું જોતાં બ્રાહ્મણ વાણીયા ઉંચને બદલે સાથી નીચ હરે છે.
૬. સાર તથા બોધ.

૫. બાળલગ્ન.

૧. બાળલગ્નનો ધારો છેક ગાંડો, અસ્વાભાવિક, ને મહા પાપી છે.

અ. જીવાનીમાં આવ્યાપછી સ્ત્રી પુરૂષે પોતાની મેળે પરણવું એજ સ્વાભાવિક છે. અસલ આપણા દેશમાં અને હાલ યુરોપમાં એમ થાય છે,

ઘ. હાલ માઆપ કેવી ગાંડી ને નિર્દય રીતે છોકરાંઓને માટે પસંદગી કરે છે તેનું વર્ણન.

ઘ. માઆપ ગમે એટલી કાળજી રાખે, તો પણ નાનાં બાળક કેવાં નીવડશે તેની કાંઈ ખબર પડે નહિ; અને તેથી બાળપણમાં લગ્નજ કરવાં એ બહુ ખોટું.

૨. બાળલગ્નના ગેરફાયદા:—

અ. કળ્લેડાં થાય છે, વિદ્યાભ્યાસ અટકે છે. અને શરીરે, બુદ્ધિએ તથા પૈસેટકે ખરાબ થાય છે.

ઘ. બાળપણમાં છોકરા વધારે મરે છે અને તેથી બાળલગ્ન કરવાથી ઘણી છોડીઓ બાળરાંડ થાય છે. માટે જે લોક પુનર્વિવાહ કરતા નથી તેણે તો ખસુસ બાળલગ્ન નજ કરવાં જોઈએ.

ઝ. અસલ આપણા દેશમાં ક્યારે પરણતા? તેથી દેશ કેવો સુખી હતો?

જ. આખા લવનું સુખ લગ્ન ઉપર આધાર રાખે છે. એ બાબતમાં માઆપે ખેપરવાહી રાખવી એ કેવી નિર્દયતા કેવું ખોટું પાપ, અને કેવી મૂર્ખાઈ!

પ. ઉપસંહાર, જે બાબતનો સુધારો બધાથી બની શકે એવો છે. એમાં શાસ્ત્ર કે ન્યાતની હરકત નથી. ખોધ.

૬. ઉદ્યોગ.

૧. ઉદ્યોગ એ કુદરતનો પહેલોજ કાયદો જણાય છે.

અ. જગતમાં જે જોઈએ છીએ તે ઉદ્યોગથીજ બનેલું છે. દાખલા ઉદ્યોગ બંધ રહે તો પ્રાણીમાત્ર મરણ પામે. દાખલા.

- જ. ઉદ્યોગથીજ શરીર સાફ રહે છે.
- ઘ. કામ વિના મનને ગમતું નથી.
- ઙ. માટે માણસને ઉદ્યોગ કરવો એજ ઇશ્વરની ઇચ્છા જણાય છે. એમ ન કરે તે મહા પાપી જણાવો.
૨. ખીજ ઉપર આધાર રાખવો એ બહુ ખોટું, મૂર્ખાઈનું અને શરમ ભરેલું કામ છે.
૩. ઉદ્યોગ વિના દેવ લૂણું છે. ઉદ્યોગી પુરુષોના દાખલા અને તે ઉપરથી લેવાનો બોધ.

૭. માયાપની આજ્ઞા માનવી.

૧. છોકરાંઓનો એજ મુખ્ય ધર્મ છે.
૨. બાળક પોતાનું હિત અહિત સમજતું નથી. અને તેથી એનું સુખ માયાપના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવામાંજ રહેલું છે.
૩. સઘળા ધર્મની એ સામાન્ય આજ્ઞા છે.
- અ. માયાપના જેવું ખરી દાઝ જાણનાર અને શિષ્યામણુ આપનાર જગતમાં કોઈ બીજું નથી.
- બ. તેની આજ્ઞા ન માનવી એ કેવી મૂર્ખાઈ, કૃતદ્રતા અને નિર્દયપણું.
- ક. માયાપની આજ્ઞા ભંગ કરનાર બાળક આગળ જતાં બહુ દુઃખી થાય છે અને જન્મ સુધી પરતાય છે.
૪. મોટી ઉમરના માણસોએ પણ માયાપનું સદા માન રાખવું તથા યોગ્ય આજ્ઞાઓ પાળવી જોઈએ. જનધર્મમાં ભંગ પડાવે એવી આજ્ઞા હોય તો ન માનવી, પણ તેમનું માન તો સદાજ રાખવું અને તેમની સાથે હેત પ્રીતથી વર્તવું. માયાપનો ઉપકાર કદી પણ વાળી શકાય એવો નથી, અને તેમની આજ્ઞાઓ હમેશાં હિતસુદ્ધિથીજ ઉમન થાય છે.

૮. સત્ય.

૧. સત્ય એ સધળા સદ્ગુણનો સાથી છે, અને સત્યના જેવું પરમેશ્વરને બીજું કાંઈ વહાલું નથી.
 - અ. તેથી માણસ માત્રનું પરમેશ્વરે સાચા તર્કજ સ્વાભાવિક વક્ત્રુ કર્યું છે. બાળકો અને પ્રપંચરહિત માણસો સાચુંજ બોલે છે. જૂઠાંમાં જૂઠાં માણસ પણ એક દિવસમાં જૂઠાં કરતાં સાચું વધારે બોલે છે. અર્થાત, સત્ય એજ સ્વાભાવિક છે. બીજીક અથવા લાલચથી વખતે માણસો જૂઠું બોલવાને ઉશ્કેરાય છે. પણ પાછળથી જ્યારે તેનાં પરિણામે માઠાં ફળ દેખે છે, ત્યારે જાણે છે કે સત્ય એજ કુદરતને તથા પરમેશ્વરને વહાલું છે.
 - વ. સાચું બોલવાથી સધળા જન્મજા દૂર થાય છે, કમકે તે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક, અને તેથી સહેલું છે. જૂઠું બોલનારને હમેશાં ફિકરમાં ને ફિકરમાં રહેવું પડે છે અને તે છતાં આખરે પકડાઈ ગયા વિના રહેતો નથી.
 - ક. સાચું બોલવાથી આત્માને ઘણો સંતોષ વળે છે. તેને કદાપિ નુકસાન થાય છે. તો પણ હું ઈશ્વરનો ચોર થયો નથી એ વિચારથી તેનું મન પ્રસુક્ષિત રહે છે. જૂઠાં માણસને વખતે ફતેહ મળે છે, તો પણ તેના આત્મામાં હમેશ બળબળાટ થયા કરે છે.
૨. દુનિયામાં પણ સત્યથીજ ફાયદો થાય છે.
 - અ. આ સધળો સંસાર સત્ય ઉપરજ રહેલો છે, એના દાખલા.
 - વ. જૂઠું બોલનારનો વિશ્વાસ ઊડી જાય છે અને તેથી તેનાં સધળાં સંસારી કાંઈ અટકા પડે છે. પછીથી પસ્તાઈને સાચું બોલવા માંડે છે, તો પણ તેનો કાંઈ ભરોંસો કરવું નથી અને તેથી તે મહા દુઃખી દુઃખી થાય છે, માટે મશ્કરીમાં પણ જૂઠું બોલવું નહિ.

૩. જૂઠું બોલવાથી માણસનું નીચપણું પ્રગટ થાય છે.

અ. જૂઠું એ ગુલામનો દુર્ગુણ કહેવાય છે.

બ. મોટા જ્ઞાનદાન કે શૂરા માણસો કદી જૂઠું બોલતા નથી. સત્યવાદી પુરૂષોના દાખલા.

૪. પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન.

અ. પોતે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો માની દેવો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે એમ કરવાથી એકના બે ગુનાહ થતા નથી, ઘણી વખત મારી મળે છે, અને કદાપિ શિક્ષા થાય છે. તોપણ આખર વધે છે અને પરમેશ્વર રાજી થાય છે.

બ. કાંઈનો જીવ જાયતો હોય, તોપણ જૂઠું તો નજ બોલવું. કેમકે કાયદા પ્રાણી માત્રના કલ્યાણને સાર કર્યા છે, અને તે પ્રમાણે શિક્ષા કરવી અથવા કરાવવી એજ ધર્મ અથવા પરમાર્થ છે.

ક. નિરાપરાધી માણસને જ્યાવવા સાર જૂઠું બોલવું પડે એવા પ્રસંગ તો કવચિતજ આવે. એ નામદાંઈનો તો રસ્તો છે. ખરા ધર્માત્મા પુરૂષો એમ કરતા નથી.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

અ. આ લોકમાં અને પરલોકમાં સત્યથીજ ફાયદો થાય છે.

બ. સત્યથી મહા સંતોષ વળે છે, અને પરમેશ્વર રાજી રહે છે.

ક. મોટે કદી જૂઠું બોલવાનું નીચ કર્મ કરવું નહિ. મસ્કરીમાં જૂઠું બોલી આપણી જીભને અપવિત્ર કરવી નહિ.

૬. સહ્યતા.

૧. વ્યાખ્યા-આપણા સંગ્રંધમાં જે જે લોક આવે તેને યોગ્ય માન આપી તેનાં મન પ્રસન્ન કરવાની જે કળા તેને સહ્યતા કહે છે.

૨. સંસારમાં એ ગુણુ તો અવશ્યનો છે.

અ. જુદી જુદી પ્રકૃતિ તથા રીતભાતના માણસો મરજીમાં આવે તેમ જોલે ચાલે તો તે એ ઘડી પણ જોડે રહી શકે નહિ. જંગલી જનાવરોની પેઠે સઘળાને એક ખી-જાથી છૂટાંજ રહેવું પડે.

બ. સભ્યતા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

સ. ઉપરી સાથે સભ્યતા રાખવાની રીત.

૩. સભ્યતા બતાવવાની જુદી જુદી રીતો.

અ. ઉપરી સાથે સભ્યતા રાખવાની રીત.

બ. બરોબરીઆની સાથે ,,

ક. ઉતરતા સાથે ,,

ડ. સઘળાની સાથે સભ્યતા રાખી શકાય છે, અને તે રાખ-વીજ જોઈએ.

૪. સભ્યતામાં અસત્ય જેવું લાગે પણ તે અસત્ય નથી, કેમકે,

અ. સભ્યતાના જોલનો ખરો ભાવ શો છે તે બધા સમજે છે.

બ. કોઈને માટે આપણા મનમાં નહારા વિચાર હોય પણ તે કાંઈ જાહેર કરવાને આપણે હમેશાં બંધાએલા નથી.

ક. કોઈને માહું ન લાગે એમ ધારી પોતાના વિચાર અથવા લાગણીને દાખી રાખવી એ અસત્ય નથી. પણ કોમળ પરોપકારી સ્વાભાવની નિશાની છે.

૫. સભ્યતા એ પ્રકારની થાય છે.

અ. સાચી સભ્યતા માયાળુપણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ખાનદાનવાળા માણસોનું ખાસ લક્ષણ છે.

બ. જૂદી સભ્યતા મતલબી તથા નીચ કુળના માણસોમાં હોય છે, અને તે ઝટ એળખાઈ આવે છે.

ક. સાચી સભ્યતાવાળા માણસ ઉંચ, નીચ, કે બરોબરીયા સઘળાની સમાન પ્રીતિ મેળવે છે. જૂદી સભ્યતાવાળા

નીચની સાથે જીલમી, ખરેખરીઆ સાથે અભિમાની કે પતરાળ, અને ઉપરી સાથે તુચ્છ ખુશામતીયા હોય છે.

૬. સમ્યતાના કાયદા.

અ. પોતાનો વખત સલાહસંપ તથા આનંદમાં જાય છે.

બ. ધણા માણસોની સાથે મહોખત થાય છે. અને તેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે મદદ મળતાં વાર લાગતી નથી.

ક. દુનિયામાં તે માણસની લાયકી તથા મોટાઈ જણાય છે.

હ. કોઈનું માન ખંડન ન કરતાં તેને રાજી કરવો એ ખરેખરો અને બધાથી બની શકે એવો પરોક્ષર છે.

૭. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૧૦. પરહેજગારી.

૧. વ્યાખ્યા—પરહેજગારીનો મૂળ અર્થ તો એવો છે કે ખાવા પીવા વગેરેમાં એવું તપાસીને ચાલવું કે પોતાની તન્હુરસ્તી બગડે નહિ; પણ સાધારણ રીતે કોઈ જાતની કેફ ન કરવી, તેને પરહેજગારી કહે છે.

૨. જીદી જીદી કેફની હકીકત.

૩. કેફથી થતા ગેરફાયદા.

અ. શરીર ખરાબ થાય છે અને વખતે મરણ પણ નીપજે છે.

બ. શુદ્ધિ તથા નીતિ બગડી જાય છે.

ક. કામ ધંધો થતો નથી. પૈસે ટકે ખરાબ થાય છે, અને દુનિયામાં તુચ્છકારાય છે.

હ. એ એક જાતનો આત્મધાત છે અને તેથી મહા પાપ છે.

૪. દારૂનું વ્યસન સૌથી નઠારું છે. હાલ લોકોમાં તે વધવા માંડ્યું છે. તેનાં કારણ; તેથી થતી ખરાબી, અને તે દૂર કરવાના ઉપાય.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૧૧. અકબર તથા ઔરંગઝેબનો મુકાબલો.

૧. એ બંને કોણ હતા, ક્યારે થઇ ગયા અને શા માટે પ્રખ્યાત છે ?

૨. બંનેના સરખા ગુણ.

અ. શૌર્ય પરાક્રમ વગેરે દાખલા સહિત.

બ. બુદ્ધિ તથા રાજકારભાર કરવાની શક્તિ.

ક. ઇતિહાસ.

બંનેના ઉલટા ગુણ.

અ. અકબર ઉદાર તથા દયાળુ હતો, અને ઔરંગઝેબ સ્વાર્થી, કપટી, તથા નિર્દય હતો. દાખલા.

બ. અકબર સમદષ્ટિવાળો હતો અને ઔરંગઝેબ હિંદુ પ્રજા ઉપર ખડુ જીવલેણ કરતો.

૪. એ ગુણોનાં પરિણામ:—

અ. અકબરે નહિ જેવા મુલકને વધારીને મોટું રાજ સ્થાપન કર્યું, રૈયતનો અપાર પ્રેમ મેળવ્યો; અને દુનિયામાં એક મોટો ને ડાહ્યા પાદશાહ કહેવાઈ ગયો.

બ. ઔરંગઝેબના પરાક્રમ તથા બુદ્ધિજળને લીધે કેટલુંક રાજ વધ્યું અને તે ટકી રહ્યું, તોપણ એનાજ અમલમાં મરેહાનો ઉદય થયો, હિંદુ પ્રજાના મનમાં હાડવેર વસ્યું, અને એ મૂલો કે તુર્તજ મોગલ પાદશાહીના કડકે કડકા થઈ તેનો જલદીથી લય થયો.

ક. અકબર સલાહસંપન્ન ને આનંદમાં મરણ પામ્યો, અને ઔરંગઝેબની આખી જીંદગી ફિકરમાં ને ફિકરમાં ગઈ; સઘળાથી ચોંક્યા ને ચોંક્યા રહેવું પડતું હતું, વૃદ્ધાવસ્થામાં મહા પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થયું, અને મરતી વેળા એણે પોતાની આંખે જોયું કે મારી જોડી રાજનીતિથી મુગલાઈનો જલદી અંત આવવાનો.

૫. ઉપસંહાર તથા સાર.

- અ. અકબરે ખીજને પ્રેમથી વશ કરવાનો નિમ્મ રાખ્યો હતો તેજ ખરો ઠરે છે. ઔરંગઝેબની ખંધાઇ તથા નિર્દયતાથી ઉલટું કૃણ થયું.
- ઘ. સત્ય એજ સુખનો માર્ગ છે. એથીજ આ લોકમાં ને ગરલોકમાં કલ્યાણ થાય છે, આડે રસ્તે ચાલી સુખની આશા રાખવી એ મૂખાંધ છે.

૧૨. વાંચવાનો શોખ.

૧. વ્યાખ્યા-કુરસદના વખતમાં મઝાને સાર જેને કાંઈ પણ વાંચવાની ટેવ હોય તેને વાંચવાનો શોખ છે એમ કહેવાય છે.
 ૨. એ શોખ કેળવાએલા અને ઉંચ મનના માણસોમાંજ હોય છે.
- અ. મૂખ અને નીચ માણસો કેવી રીતે ગમ્મત કરે છે, તેનું વર્ણન.
- ઘ. વાંચવાથી જે આનંદ મળે છે તેની બરાબરી કોઈથી પણ થઈ શકતી નથી. એ આનંદ ઘણો, જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે એવો, મનને નિર્મળ અને પ્રકૃષ્ટિત કરનાર તથા બધી રીતે ફાયદાકારક છે.
૩. વાંચવાથી થતા ફાયદા.
- અ. જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે.
- ઘ. બુદ્ધિ કેળવાય છે.
- ક. દુનિયામાં મોટા મોટા પુરૂષો જે થઈ ગયા ગયા છે તેમના સમાગમનો જ્યારે જોઈએ ત્યારે લાભ મળે છે.
- ડ. એ રીતે વાંચવાની ટેવ રાખવાથીજ વિદ્વાન થવાય છે. ક્ષણના અભ્યાસ વડેજ કોઈ પણ વિદ્વાન થયો નથી.
૪. સાર, વાંચવાનો શોખ રાખવો અને જીંદગી પર્યંત ખાનગી વિશ્લેષણ કરવાની ટેવ રાખવી.

૧૩. હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.

૧. તેની સંસારસ્થિતિ મહા દુઃખદાયક છે.
 અ જન્મે ત્યાંથી તે મરે ત્યાં સુધી તુચ્છ ગણાય.
 બ. તેની ઉપર થતા જુલમ; સાસુ નણંદનાં દુઃખ.
 ક. એની છેક ગુલામી હાલત. જનાનો.
૨. સ્ત્રીઓનું અભણપણું તથા તેનાં માઠાં પરિણામ.
 અ. વ્યવહારી કામમાં પુરૂષને કાંઈ મદદ કરી શકતી નથી.
 બ. બાળકને કેળવવામાં ખરાબર કામ લાગતી નથી, અને તેથી થતાં નુકસાનો.
 ક. ખરા ધર્મનું અજ્ઞાન, વહેમ તથા કુવડતા, તેથી નીપજતા અનાચાર તથા ખરામીઓ.
૩. તેથી તે સવળા સુધારાની સામે આવે છે.
 ૩. સ્ત્રી જાત સ્વાભાવિક રીતે તો પ્રેમાળ, પવિત્ર, અને ચપળ બુદ્ધિની છે. સંસારમાં સુખ તથા સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરનારજ મધિરે તેને સર્થ છે. અજ્ઞાન તથા ગુલામગીરીથીજ વણસે છે.
૪. એને સુધારવાના ઉપાય. યોગ્ય કેળવણી તથા યોગ્ય છૂટ.

૧૪. પોશાક.

૧. પોશાક પહેરવાની મનલગઃ-૧ શરીરનું રક્ષણ. ૨ મર્યાદા જાળવવી ૩ શોભાતા દેખાવું. ૪ દેશરૂઢીને અનુસરવું.
૨. જુદી જુદી જાતના પોશાકનું વર્ણન અને તેના ગુણદોષ.
૩. આપણા દેશમાં વપરાતા જુદી જુદી જાતના પોશાક.
૪. પોશાકનો ઇતિહાસ, એટલે, અસલથી આજ સુધીમાં પોશાકમાં જે ફેરફાર થતો આવ્યો હોય તેનું વર્ણન.

૪. સામાન્ય વિચાર.

અ. પોશાક પહેરવાની મૂળ મતલબ કદી વિસરવી નહિ.

બ. છેક વિલક્ષણતા ન કરવી, પણ શરીરને અનુસરતો પોશાક પહેરવો.

ક. સુધડતા તથા પ્રતિષ્ઠિતપણું પોશાકમાં રાખવું, પણ છેલાઈ કરવી નહિ.

ડ. સદ્ગુણ સમાન શોભા આપનાર કોઈ પણ વસ્ત્રાભૂષણ નથી અને તેથી પોશાક ઉપર ક્યારે પણ વિશેષ લક્ષ આપવું નહિ, તેમ કયાંથી હલકું મન જણાય છે.

૧૫. ઇંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષા ભણવાના ફાયદા.

૧. ઇંગ્રેજી ભણવાના ફાયદા.

અ. એ આપણા રાજકર્તાની ભાષા છે. મોટી કારટો તથા કચેરીમાં ઇંગ્રેજી ભાષા ચાલે છે. સરકાર કાયદા મૂળે ઇંગ્રેજીમાં કરે છે. સરકારને અરજીઓ પણ ઇંગ્રેજીમાંજ કરવી જોઈએ. મોટા અમલદારોને મળવું હોય તો પણ ઇંગ્રેજીનો ખપ પડે; મોટા વેપારીઓ પણ ઇંગ્રેજીજો હોય છે. માટે સારી નોકરી લેવી હોય, વેપાર કરવો હોય, કે સરકારમાં દાદને પહોંચવું હોય, તો ઇંગ્રેજી ભાષાની જરૂર પડે.

બ. એ ઘણી ખેડાએલી ભાષા છે. વિદ્યાકળાનાં પુસ્તકો એમાં ઘણાં છે. આજ પર્યંત મનુષ્યજાતે જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તે મેળવવાને સારૂ ફ્રેંચ, જર્મન, કે ઇંગ્રેજી એ ત્રણમાંની એક ભાષા અવશ્ય ભણવી જોઈએ.

૨. સંસ્કૃત ભણવાના ફાયદા.

અ. પ્રાકૃત ભાષાઓનું યથાર્થ જ્ઞાન એ વિના મળી શકતું નથી.

બ. હિંદુઓના ધર્મ તથા વિદ્યાના સઘળા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાંજ લખેલા હોય છે.

- ક. હિંદુઓની પ્રાચીન સ્થિતિ માલમ પડે.
- ડ. ભાષાશાસ્ત્ર શિખનારને તો અવશ્યની છે.
૩. મુકામલો.
- અ. જો એમાંથી એકજ ભણાઈ શકે એમ હોય તો ઇંગ્રેજ ભણવી, કેમકે એથી સંસારી ફાયદો વધારે થાય એટલુંજ નહિ પણ ઓપણા દેશમાં જે વિદ્યાકળાની ખ્યાતી છે તે સંસ્કૃત ભણવાથી પૂરી પડે નહિ.
- બ. જો એ એમાંથી એકે પૂરી ભણાઈ શકતી ન હોય તો તો સંસ્કૃત ભણવી, કેમકે પુસ્તકો સમજવા જેટલું ઇંગ્રેજ નહિ આવડે ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કરી શકશે નહિ, અને સંસ્કૃત તો થોડું પણ આવડતું હશે તો તેથી દેશી ભાષાનું જ્ઞાન સાઈ થશે.
- ક. સાઈ તો એજ છે કે ગુજરાતીની સાથે એ અને ભાષા ભણવી, એમ ક્યાં વિના કોઈને વિદ્વાન કહી શકાય નહિ.

૧૬. ઇંગ્રેજ રાજના કાયદા.

૧. દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી તે.
- અ. ઇંગ્રેજોનું રાજ થયું તે વેળા દેશમાં કેવી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેનું ટુંકામાં વર્ણન.
- બ. હાલ કેવી શાંતિ આખા ભરતખંડમાં ચાલે છે તેનું કાંઈક ટુંકામાં વર્ણન.
- ક. આવી શાંતિ આ દેશમાં પહેલાં કોઈ વેળા પણ નહોતી.
૨. દેશનો અંદોજસ્ત:—
- અ. ગુનેગારોને અચૂક શિક્ષા થાય છે ને સધળાને નિષ્પક્ષ-પાતપણે ધનસાફ મળે છે. તેથી ગુનાઓ બહુજ ઓછા થઈ ગયા છે.
- બ. આજથી સો વર્ષ ઉપર માણસોનાં જનમાલ કેવી દહેશ-

તમાં રહેતાં હતાં અને હાલ માણસો કેવાં નિરાંતે મરજીમાં આવે ત્યાં ફરી દરી શકે છે તેનું કાંઈક વિગતવાર વર્ણન.

અ. કોઈ પણ ખાતામાં હાલ અંધેર ચાલી શકતું નથી. કેમકે દેખરેખની ગોઠવણ જામી છે.

૩. શાંતિ અને સારા અંદોજસ્તથી ઉદ્યમ તથા વેપારનો વધારો.

૪. આ જમાનાના સૌથી સુધરેલા લોકોને આપણને સમાગમ થવાથી વિદ્યાકળાની આગતમાં ફાયદો. આગગાડી, તાર, નેહેરો ટપાલખાતું, વહાણો, આગખોટ, વગેરેનો લાભ તો સધળાનેજ મળે છે.

૫. ઇંગ્રેજ સરકારની માફક કોઈએ પણ કેળવણીખાતું કાઢ્યું નહોતું. એના બેહદ ફાયદા, સુધારાનો ઉદ્ય, એથી દેશના જિજ્ઞોક્ષારની કાંઈક આશા.

૬. પૂર્વપક્ષ, તેનું સમાધાન અને છેવટ.

અ. મોટા ઓઢાઓ દેશીને મળતા નથી, દોલત પરદેશ જાય છે, હિંદુસ્તાનના લાભ ઉપર બરાબર લક્ષ અપાતું નથી, વગેરે હરકતો કેટલાક બતાવે છે તે કેટલેક દરજ્જે ખરી છે. પણ તેના કાયદેસર ઉપાયો અંતથી કર્યા હોય તો એ દુઃખ ઘણું કરીને ટળી શકે એવાં છે.

બ. તેમ ન હોય તો પણ અલાલના સામા લાભનો વિચાર કરવો જોઈએ. ખોટું દેશાભિમાન દેશદ્રોહની બરાબર છે. એ રાજ ન હોય તો ગામેગામ પાછી મારામારી ને કાપાકાપી ચાલે. વેપાર રોજગાર અંધ પડી જાય, અને સુધારાનું તો મૂળજ ઉખડી જાય.

ક. માટે આ રાજ સલામત રહે એમ આપણે ઇચ્છ્યું, અને તે આપ્યું છે માટે પરમેશ્વરનો પાડ માનવો. વેપાર કરવાને આવેલા પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ રાજ થઈ પડ્યા એ

થોડા ચમત્કાર છે ? એજ પરમેશ્વરનો અગમ્ય ખેલ દર્શાવે છે. એ રાજ ભરતખંડના જીર્ણોદ્ધાર માટેજ હથરે મોકલ્યું છે. માટે તે ધણા કાળ રહ્યો અને ભરતખંડ પાછો હતો તેવો થાઓ.

૧૭. ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ.

૧. વ્યાખ્યા અને તે કરવાની જરૂર છે.
 - અ. આ સંસારમાં જેટલા જ્ઞાનની જરૂર છે તે બધું નિશાળ કે શાળામાં કદી આપી શકાય નહિ; જ્ઞાન પોતાની મેળે મેળવવાને શક્તિમાન કરવા એજ શાળાની કેળવણીનો હેતુ છે.
 - બ. શાળાની કેળવણીથી કોઇ પણ પંડીત થયો નથી તે બધા ખાનગી અભ્યાસથી ખખરદાર થયા હતા.
 - ક. નિશાળમાં થોડું લણેલા પણ પાછળથી ખાનગી અભ્યાસ કરવાથી મોટાં નામાંકિત થઈ ગયા છે તેના દાખલા.
૨. એ અભ્યાસ કરવાની રીત.
 - અ. પાંચ મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી નહિ અને નિશાળીઆની પેઠે સામટો વખત કદી મળવાનોજ નથી, તેથી વચગાળે વચગાળે જે પુરસદ મળે તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ, એટલા થોડા વખતમાં શું થાય એમ કદી એણે સમજવું નહિ.
 - બ. સંસારી કામોનું તથા વાંચવા લખવાનું તેણે વખતપત્રક કરવું અને તે પ્રમાણે ચાલવાની મહેનત કરવી. જરૂર પડે તો દરરોજને માટે જૂદું જૂદું કરવું.
 - ક. પોતાને જે વિષયો બહુ ગમતા હોય અથવા પોતાના ધંધામાં આગળ ખપ લાગે એવા હોય તેનો અભ્યાસ કરવો. કયા ગ્રંથો વાંચવા તેને માટે કોઈ ડાહ્યા વિદ્વાનની સલાહ લેવી.
 - ડ. જે વાંચવું તે સમજીને વાંચવું, તેની નોંધ કાઢતા રહેવું.

અને પોતાની જાતે તે વિષે વિચાર કરવો.

૬. પોતા કરતાં વધારે જાણેલાની સોખત રાખવી, અને આજસુ તથા મોજી માણસોથી દૂર રહેવું.

૩. છેવટ.

અ. હરકતો નડશે, ધાર્યા પ્રમાણે હમેશાં નહિ વંચાય તોપણ કંટાળી જવું નહિ. દરરોજ થોડોથોડો ઉદ્ધાગ જરીજ રાખવો.

૧૮. જ્ઞાતિભેદ.

૧. મૂળ જ્ઞાતિઓ કર્મ ઉપરથી બંધાએલી છે, જન્મ ઉપરથી નહિ.

અ. તેના દાખલા તથા પ્રમાણ.

બ. જ્ઞાતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

૨. જુદી જુદી કેળવણીના, શુદ્ધિના, સ્થિતિના તથા ધંધાના લોકો પોતાનાજ વર્ગ સાથે ઘણો સંબંધ રાખે એ સ્વાભાવિક છે, તેના દાખલા.

૩. ઉંચ લોક પોતાના આચાર વિચાર સંભાળી રાખવાને માટે નીચ સાથે થોડો વ્યવહાર રાખે એ પણ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હાલ તો આપણામાં જ્ઞાતિભેદ એવી રીતનો ચાલે છે કે ઉંચ નીચ એક બીજાના હમેશના સાથીઓ થાય તો કાંઈ પણ હરકત નહિ. કોઈના હાથનું ખાવા પીવાથી વટનાય એ વિચારજ ગાંડો છે. સોખત કરવાથી તો આચાર વિચાર બગડે ખરા. અસલ હિંદુસ્તાનમાં એવો જ્ઞાતિભેદ નહોતો.

૪. હાલ આપણામાં જે જ્ઞાતિભેદ ચાલે છે તે તો અસ્વાભાવિક, ગાંડો અને બહુજ નુકસાનકર્તા છે—એનું ધોરણ કેવળ જન્મ ઉપરજ છે, કર્મ ઉપર નથી.

૫. જન્મ પ્રમાણે જ્ઞાતિભેદ રાખવાના ગેરફાયદા.

- અ. ઉંચ માણસોને ખરેખરા નીચ, પણ કહેવાતા ઉંચની સાથે બધો સંબંધ રાખવો પડે છે. અને જે ખરેખરા ઉંચ છે પણ કહેવામાં નીચ છે તેનાથી દૂર રહેવું પડે છે. તેથી થતી ખરાબી દાખલા સાથે.
- બ. પ્રત્યેક માણસની સ્વાધીનતા ઓછી થાય છે અને ઘટતા સુધારા કોઈથી થઈ શકતા નથી. સ્વાભાવિક જ્ઞાતિભેદ હોય તો એમ થાય નહિ. પણ હાલ તો સવળી નાતોમાં ઘણા જન મૂર્ખ ને નીચ બુદ્ધિના હોય છે, તેથી તેઓ સુધારાના કે દેશહિતના સવળા કાર્યમાં શત્રુની પેઠે નડે છે.
- ક. જુદી જુદી જ્ઞાતો હોવાથી લોકમાં પરસ્પર વૈર વધે છે, નજર ટુંકી થઈ જાય છે, અને દેશાભિમાનનો લાંબો વિચાર કોઈનામાં આવતોજ નથી.
- ડ. માણસો પોતાની બુદ્ધિને અનુસરતો ધંધો કરતાં આંચકો ખાય છે, અને તેથી કોઈનું કામ સાફ થતું નથી. દાખલા.
૬. ઉપસંહાર તથા યોગ્ય બોધ.

૧૯. વર્ષાઋતુ.

૧. વરસાદ આવવા માંડ્યા પહેલાંનો દેખાવ, ધામ, પવનનું ફરવું, વાદળાનું આવવું, વગેરે.
 ૨. ઝાપટું. વીજળી, ગડગડાટ, મેઘધનુષ્ય, અંધકાર, સરવડાં, હેલી.
- અ. નદી સરોવરનાં પૂર.
- બ. વનસ્પતિનું પુષ્કળ ઉગવું.
- ક. પ્રાણી માત્રને આનંદ.

૨૦. વરસાદ અને તેનાં કારણો.

૧. જૂદાજૂદા દેશમાં કેવી રીતનો વરસાદ થાય છે તે.
 - અ. વૃષ્ટિપ્રદેશોનું વર્ણન.
 - બ. વૃષ્ટિ કેટલી, ક્યારે, કેવી રીતે થાય છે. વજરે.
૨. મોસમના વરસાદની વિશેષ હકીકત.
૩. વરસાદનાં સામાન્ય કારણો સમજાવવાં.
૪. જુદી જુદી જાતની વૃષ્ટિ થાય છે તેનાં વિશેષ કારણો હિંદુસ્તાનમાં નિયમીત વખતે વરસાદ આવે છે એ વાત તો વિસ્તારથી સમજાવી.
૫. છેવટ.
- અ. વરસાદથી થતા ફાયદા.
- બ. પરમેશ્વરનું અગાધ ડહાપણ-વાદળોં એ કેવું ઉદકવાહી યંત્ર છે ?

૨૧. વિદ્યા.

૧. વ્યુત્પત્તિ તથા આખ્યા, મનુષ્ય જાતે આજખર્ચ તો જો જાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તેને વિદ્યા કહે છે, આ વાત કાંઈક વિસ્તારથી સમજાવવા. જેમ જેમ જમાના જાય છે તેમ તેમ દુનિયાનું ડહાપણ વધતું જાય છે.
૨. વિદ્યાના ફાયદા.
 - અ. જ્ઞાન એ એક મોટી શક્તિ છે. એ કાંઈક વિસ્તારથી સમજાવવું.
 - બ. વિદ્યબ્યાસથી મનની શક્તિઓને કસરત મળે છે અને તેથી આ લોક તથા પરલોક સંબંધીનાં સધળાં કામ કરવાને માણસ વધારે શક્તિમાન થાય છે.
 - ક. વિદ્યાથી ઉંચા પ્રકારનો આનંદ મળે છે. વિનોદને અર્થે તુચ્છ વસ્તુ કે તુચ્છ માણસોની સોજત કરવાની જરૂર વિદ્યાવંતને પડતી નથી. વિદ્યાનંદ એ સર્વોપરી આ-

નંદ છે, પણ બધા માણસ તેને પાત્ર હોતા નથી.

ક. વિદ્વાન માણસ જે કામમાં પડે તે સાઈં કરે, બહુવું એ નોકરી માટે છે એમ સમજવું એ ખોટું છે; તેથી થતા હાલ ગેરફાયદા. બહુીને જ્યારે માણસો જૂદે જૂદે ધંધે લાગશે ત્યારેજ આપણા દેશની આબાદી થશે.

૩. ઉપસંહાર તથા છેવટ.

અ. યથાશક્તિ બધાએ બહુવું જોઈએ.

બ. નિશાળ છોડી કે બહુી રહ્યા એમ સમજવું નહિ, ખાનગી અભ્યાસ થોડો ધણો કર્યાજ કરવો.

ક. વિદ્યાર્થી દરેક માણસની રહડતી થાયછેજ, તોપણ યાદ રાખવું કે પૈસો મેળવવો એજ બહુવાનો હેતુ નથી. વિદ્યાર્થી સઘળાં સુખ મળે છે માટે સદાચરણે ચાલી દેશની સેવા બળવી, પોતાનું બહુવું સફળ કરવું.

૨૨. “જ્ઞાન એ એક શક્તિ છે.”

૧. આ લૉડ એકનનું એક સૂત્ર છે. અને તેમાં ધણો અર્થ સમાયેલો છે.

૨. જ્ઞાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ, કાંઈપણ પદાર્થ વિષે કાંઈપણ જાણવું તેનું નામ જ્ઞાન; સૃષ્ટિના નિયમો જાણવા.

૩. કાંઈપણ સુખ પ્રાપ્ત કરવાને જ્ઞાન અને ઉદ્ધોમ જાનેની જરૂર પડે છે.

અ. એના દાખલા સાધારણ કામકાજના.

બ. જ્ઞાનનો કાંઈ પાર નથી. તેથી જ્ઞાન જેમને સામાન્ય એટલે નિયમરૂપે હોય તેમ વધારે સાઈં. સૃષ્ટિના નિયમોનું જે જ્ઞાન તેજ વિદ્યા. વિદ્યાની જરૂર વિશેષ કરી દ્રવ્યોત્પત્તિના કામમાં દાખલા આપી સમજાવી. વિશેષ જ્ઞાન પણ જરૂરનું છે.

ક. જ્ઞાનમાં જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ માણસના સુખ તથા વૈભવમાં વધારો થતો જાય છે. દાખલા.

ક. જંગલી અને સુધરેલી હાલતનાં ચિત્ર આપી દેખાડવું કે જ્ઞાન અથવા વિદ્યાથી માણસના મુખમાં કેટલો ફેર પડે છે. જ્ઞાને જગતનો દેખાવજ અદલી નોખ્યો છે.

૪. ઉપસંહાર ને બોધ.

અ. સામાન્ય કે વિશેષ જ્ઞાન મેળવતાજ રહેવું જોઈએ.

બ. તેને તે વખતે કાંઈ ઉપયોગ ન જણાય, તોપણ આખર ફાયદોજ થાય, જ્ઞાન વિના તો માણસ પશુ જેવો છે.

૨૩. ભરતખંડ પરતંત્રતા પડ્યો તેનાં કારણો.

૧. દુનિયામાં ઘણા ખરા દેશો સ્વતંત્ર છે. એક ભરતખંડજ હજાર વર્ષ થયાં પરતંત્ર છે, તો એનાં કારણો તપાસ કરવા યોગ્ય છે.

૨. મુસલમાનોના હુમલા થવા લાગ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન.

અ. દેશ મોટો અને રાજ ઘણું, ચક્રવર્તિ રાજા ભરતખંડમાં કાંઈ વેળા થતા. તોપણ આખા દેશના ઘણા કડકા પડી ગયેલાજ હમેશાં રહેતા. તેઓમાં સ્વાભાવિકપણેજ ઘણી વખત તો અદેખાઈ ને કુસંપ ચાલતો.

બ. એ નાનાં નાનાં રાજ્યો માંહે માંહે લડી નબળાં પડી ગયાં હતાં. પરદેશીના હુમલા વખત પણ જોઈએ તેવો સંપ કરી શક્યા નહિ. દાખલા.

ક. રાજ્યો આપઅપ્પિઆરી, એશઆરામમાં ગરક ને મહા જીલમગાર હોવાથી લોકોની પ્રીતિ તેમના ઉપર હતી નહિ.

૩. ધર્મ, નીતિ, વિદ્યા, વગેરે સઘળી બાબતમાં આ વેળા દેશની પડતીજ હતી, અને તેના પરિણામમાંજ તે મુસલમાનને હાથ ગયો. સ્વતંત્રતાની સમજ જતી રહી હતી, તેનાં કારણો.

- અ. કળદ્રુપ દેશ ને સારા વેપારને લીધે લોકો શ્રીમંત થઇ ગયા હતા. અને તેથી વૈભવ તથા આબસનું જોર બહુ વધી પડ્યું હતું.
- બ. જ્ઞાતિભેદને લીધે રજપૂત સિવાયના બીજા લોકોએ તો લડવાનું કામજ છોડી દીધું હતું તેથી તેઓ યુદ્ધકળામાં કેવળ અજ્ઞાન અને અજડાયક થઇ ગયા હતા.
- અ. જૈનમાર્ગને લીધે યુદ્ધ કરવામાં પાપ છે અને વેપાર કરવો એજ ઉત્તમ, એવી બિંધી સમજ ધણા લોકની થઇ ગઇ હતી.
- હ. જ્ઞાતિભેદ તથા જૂદા જૂદા પંથોના કારણથી “આ આપણો દેશ ને આપણે સધળા ભાઇઓ છીએ” એવું કોઇના પણ સમજવામાં આવતું નહિ. માંદોમાંદે વેર, ને અદેખાઇ.
- ઙ. જે રાજા થાય તે ખરો એમ રજપૂતો સિવાય બીજા વર્ણના લોક સમજતા, તેમણે કોઇ પણ વેળા હથીઆર બાંધીને પોતાના રાજનું રક્ષણ કર્યું હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાતું નથી. ‘વૉલન્ટિયર’ થવાની (વગર પગારે ખુશીથી દેશને ખાતર લડવા જવાની.) આપણા દેશમાં રીતજ નહોતી. યુરોપમાં એ ખાતર કેવો ચાલ છે ?
- ક. રજપૂતો પણ નીમકહજાલીમાં સમજતા તેટલું દેશભક્ત કે રાજભક્તિમાં સમજતા નહિ એજ કારણથી રજપૂતો જલદી પાદશાહી નોકરીમાં રહ્યા, અને તેની તદ્દથી પોતાના ખત ભાઇઓના સામા લડવા જતાં જરા પણ આંચકો ખાધો નહિ.
- ઃ. દેશભક્ત, શૈય, સંધે-ઉદોગ, ખંત, અસ્વાર્થીપણું વગેરે સદ્ગુણો હોય ત્યાં સુધીજ કોઈ પ્રજા સ્વતંત્ર રહી શકે

છે, આપણામાંથી તે જતા રહેવાથી આપણે પરતંત્રતાને પાત્રજ થઇ રહ્યા હતા. મુસન્નમાનો તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ હતા. મરેદાઓએ સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપવાને મહેનત કરી પણ ઉપર કહેલા દુર્મુલુ તથા અજ્ઞાનને લીધે શક્તિમાન થયા નહિ. એનો કાંઇક વિગતવાર હેવાલ.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ; માટે હાલ સ્વતંત્રતાનો વિચાર આથો મૂકી ઉપર કહેલા ઉંચા સદ્ગુણો પાછા દેશીઓમાં આણવા તરફજ આપણે મહેનત કરવી જોઇએ.

૨૪. દેશી કારીગરી.

૧. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં કેવી કારીગરીઓ તથા દોઝન હતી. તેનું વર્ણન.

૨. હાલ કારીગરોની તથા દેશની રિથિતિ.

૩. તેનાં કારણો:—

અ. આપણામાં વિદ્યાર્થિઓનો સુધારો અંધ પડ્યો.

બ. યુરોપની કારીગરીમાં સુધારો. વરાળચંત્રની મદદ, એ લોકની મહેનત, ખંત, સાહસ. તથા ચતુરાઇ.

ક. સુધારાની સામે આપણે ટકી શક્યા નહિ એ સ્વભાવિકજ છે. સોંધો ને સારો માલ હોય તેજ ખપે.

હ. આપણા કારીગરોમાં આજસ, અજ્ઞાન, અદેખાઇ તથા નિર્ધનતા વધી પડવાથી, હતી તે પણ વિદ્યાર્થિઓ આથી થઇ ગઈ.

૪. દેશી કારીગરી સુધારવાનો એજ રસ્તો છે કે સુધરેલાં ઓળખારો, યંત્રો તથા રીતિઓ દેશમાં દાખલ થાય એમ કરવું; તેના ઉપાય.

અ. કારીગરોને, વિદ્વાનોને, તથા મૂડીવાળાને જગાડવા.

બ. હુન્નરી વિદ્યા વધે તેમ કરવું. હુન્નરી ગ્રંથો. પ્રયોગ યુક્ત

ભાપણુ. વિલાયતમાં કેટલાકને હુન્નર શિખવા મોકલવા. તેમની પાસે નવા હુન્નરની શાળાઓ કઢાવવી, વગેરે.

ક. પરદેશી માલ ઉપરનો મોહ ઓછો કરાવવો.

ડ. વિલાયતી હુન્નરથી માલ કેવો સોંધો પડી શકે છે તેનો વિગતવાર હિસાબ મૂકીવાળાઓના જાણવામાં આવે એમ કરવું.

ઈ. અમીરોએ કે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ ખીજને દાખલો આપવા પોતેજ થોડા હુન્નરી કારખાનાં કાઢવાં કે વેપારીઓની ખાત્રી થાય કે એ ખત્રી શકે એવું છે, અને એમાં ફાયદો મળે એમ છે. એવી ખાત્રી વિના થોડાજ વેપારી પોતાના પૈસા જોખમમાં નાંખશે.

પ. ઉપસંહાર. કારીગરોની સ્થિતિ સુધારવાની ખરેખરી જરૂર છે, પણ અર્થવિદ્યાના નિયમો વિરુદ્ધ બોલવા ચાલવાથી કાંઈ વળવાનું નથી, કારીગરી સુધારવી નહિ, ને ખીજનો વાંક કાઢવો, એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. જે રસ્તે પડ્યા તેજ રસ્તે પાળ ચડી શકીશું. માટે એ તરફ સત્તજા દેશીઓએ ગંભીરાઈથી પોતાનું ચિત્ત લગાડવું એ તેમની આ સમે મોટી ફરજ છે.

૨૫. ધર્મદાન કરવાની રીતો.

૧. ધર્મદાનનો અર્થ અને તેની કાંઈક પ્રશંસા.

અ. “દયા ધર્મકો મૂલ છે.”

બ. દયા એ ઇશ્વરી ગુણ છે અને એની ખરોખરીનો કોઈપણ સદ્ગુણ નથી.

ક. પણ ધર્મદાન પરમાર્થ ભાવે, સકંમાઇમાંથી, વિચાર રાખીને તથા સત્પાત્રને કર્યા હોય તોજ તેનું પુણ્ય છે. નહિ તો જલદું પાપ થાય છે.

૨. પરમાર્થ ભાવના દાન વિષે સમજ.

- અ. જેની પાસેથી કાંઈ બદલામાં મળ્યું હોય અથવા મળવાની આશા રાખતા હોઈએ તેને કાંઈપણ આપવું એ ધર્મદાન કહેવાય નહિ. દાખલા.
- બ. આજરોને સાંઈ કાંઈ કરવું તે કીર્તિદાન કહેવાય. ધર્મદાન નહિ. એના દાખલા, તથા તેની બરાબર સમજ.
૩. સકમાધમાંથી ધર્મદાન કરવાં.
- અ. અધર્મની કમાઈ કરી તેમાંથી ધર્મદાન કરવાં એના જેવું બીજું પાપ નથી, કેમકે એ ઘણી ઇશ્વરને પણ ઠગવા માગે છે, એના કરતાં સુમાર્ગે રહી કમાવું, એમ ન બની શકે તો ધર્મદાન ન કરવાં એ વધારે સાંઈ છે, “એરણી ચોરી અને સોયનું દાન” કદી ન કરવું.
- બ. દેવાદારને રહાવી ધર્મમાં પૈસા ખરચવા એ પણ એવુંજ નહાઈ છે.
- ક. કુટુંબાદિકનું પાલન કરવું જોઈએ તે ન કરવું તે ધર્માત્મા થઈ રહવું એ પણ બ્યાજબી નથી.
- હ. કાંઈનો પણ હક ખરાબ કર્યા વિના જે દાન કરી શકાય તેજ સકમાઈનું દાન છે એમ સમજવું.
૪. જે કર્યાથી ઘણાં માણસને ઘણામાં ઘણું સુખ મળે તેને વિચારયુક્ત દાન કહીએ. જેમકે ગરીબોને સાંઈ દવાખાનાં, નિસાળો, ઉદ્યોગ સ્થળો, ધર્મશાળાઓ, કુવા, તળાવો, પૂજા, વગેરે એ દાન શા માટે સારાં છે તે વિસ્તારથી સમજાવવું.
૫. પાત્રતાનો વિચાર.
- અ. આજસ અથવા દુર્ગુણને કદી ઉત્તેજન આપવું નહિ.
- બ. જનહિત કામમાંજ સદા રોકાએલા માણસોને એટલે ધર્મનીતી વગેરેનો બોધ કરવાને આપવું, તે ઉત્તમ દાન કહેવાય છે. પરંતુ એ માણસો વેપારી નહિ પણ,

ખરું જનહિત કરનારા હોય, તોજ તેને આપવામાં પુન્ય છે. નહિ તો આળસ તથા દુર્ગુણને ઉત્તેજન મળે.

૬. ભીખારીઓ હાલ કેટલા વધી ગયા છે, તેઓ કેવા કેવા વેષ ધારણ કરે છે, અને તેથી દેશને કેટલું નુકશાન થાય છે તેનું વર્ણન.
૭. ઉપસંહાર તથા બોધ. જે સમજીને પરમાર્થ દાવે કરવામાં આવે તો ધર્મદાન જેવું કાંઈ નથી. સત્રગાએ યથાશક્તિ કરવુંજ બોધ્યે. એથી પરમેશ્વર રાજી થાય છે, અને દાન કરનારને સ્વર્ગમાં અખંડ સુખ મળે છે.

૧૬. જિવદયા.

૧. જિવદયા એ માણસનો મોટો ધર્મ છે. એનો અર્થ.
૨. કોઈ પણ પ્રાણીને નકામું દુઃખ દેવું એ મોટું પાપ છે. પરમેશ્વરે દરેક પ્રાણીની રચના કેવી ચતુરામથી કરી છે તેના દાખલા. એ ઉપરથી સાબીત થાય કે પરમેશ્વરે પ્રાણીઓના રક્ષણ તથા સુખને માટે માણસ જેટલીજ શીકર રાખી છે, માટે જે અન્ય માણસ પ્રાણીઓને નકામું દુઃખ દે છે તે પરમેશ્વરની ધારણા વિરુદ્ધ ચાલી મહા અપરાધી ઠરે છે.
- ૩ માણસને પરમેશ્વરે બીજા પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે, માટે તે અધીકારનો એ મોટો ઉપયોગ કરે એ બહુ નીચ અને કૃતગ્ની કહેવાય.
- અ. અખળ ઉપર દયા રાખવી એજ સખળની શોભા છે.
- બ. જે પ્રાણીઓને હલકાં જાણી આપણે તેમના સુખ દુઃખને તુચ્છ સમજતા હોઈએ, તો જાણવું કે પરમેશ્વરની આગળ આપણે એથી પણ વધારે તુચ્છ છઈએ. જે આપણને તુચ્છ સમજી પરમેશ્વર આપણી ઉપર દયા ન રાખે

તો શી વલે થાય ? બીજા જિવને દુઃખ દેનારો માણસ શું મેં લઇને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી શકે ?

ક. પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું એ નિર્દય સ્વભાવની નીશાની છે. “ માખી મારે તે માણસ પણ મારે ” એ કહેવત ભૂલતી નહિ.

હ. આત્મરક્ષણને માટે બીજા પ્રાણીઓને મારવા પડે તો મારવા એ તો વ્યાજબી છે. પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ તેમને રીઆવી રીઆવીને નકામું દુઃખ દેવું નહિ.

૪. નાદાન લોકો પ્રાણીઓને કેવાં દુઃખ દે છે તેનું વર્ણન.

અ. રમતગમતમાં મૂળાં પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું.

ચ. પાણેલાં જનાવરો ભૂખે મારવાં, ગળા ઉપરાંત કામ કરાવવું, વગેરેના દાખલા.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ,

૨૭ ઇંગ્રેજ લોકોની ચડતી.

૧. ઇંગ્રેજોની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્થિતિનું કાંઈક વર્ણન.

૨. ઇંગ્રેજો કયા ગુણને લીધે આટલા સુધર્યા ? એમાંના થોડા ગુણ દાખલા સાથે આપણા દેશના લોકો સાથે જોડે એ બાબત મુકાબલો કરતાં જવું.

અ. સુધારાની ઇચ્છા પ્રચ્છકપણું.

ચ. સ્વાભિમાન, એટલે પોતાનાજ બળ વડે વધવાની ઇચ્છા.

ક. દેશાભિમાન. સાર્વજનિક વૃત્તિ.

હ. ઉદ્યોગ, ખંત, સાહસ, સંપ ને સુધારાપણું.

૩. સુધારાને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા તથા ધારા દાખલા તથા આપણા દેશ સાથે મુકાબલો.

૪. ઉપસંહાર, ને બોધ. ઉંચા સહગુણ વિના કોઈ પ્રજા બળવાન થતી નથી.

૨૮. ઇંગ્રેજી રાજ.

૧. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજોનું રાજ શી રીતે આવ્યું તેનો ખુબ દુકા ઇતિહાસ.

અ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વ્યાપારને માટે આવી.

બ. રક્ષણને માટે લશ્કર રાખવું પડ્યું અને તેનું ખર્ચ જોઈ નામળા થઈ ગયેલા કુસંખી રાજાઓ મદદે બોલાવવા લાગ્યા.

ક. એનું પરિણામ એ થયું કે કેટલેક કાળે (પોતાની મરજી ઉપરાંત, પણ) ઇંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના સર્વોપરી થઈ ગયા.

ડ. પેશ્વાની હાર અને ઇંગ્રેજોનું ચક્રવર્તિપણું.

ઈ. રાણી સાહેબે ખુદ પોતાના હાથમાં રાજ લીધું તે ખાખત.

૨. ઇંગ્રેજી રાજના ફાયદા.

અ. સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી અંધાધુંધી જઈ અખત્યાર જેવી શાંતિ થઈ છે. ઇંગ્રેજોનું રાજ ચલ્યું તે પહેલાં કેવી મારામારી હિંદુસ્તાનમાં મચી રહી હતી તેનું કાંઈક વર્ણન.

બ. મુલકનો ખંદોખસ્ત, લૂટ, ચોરી વગેરે ગુનાઓ કેટલા બધા ઓછા થઈ ગયા છે.

ક. અદલ ઇનસાફ દાખલા, ને પાછલા વખતના ઇનસાફની સાથે મુકાબલો.

ડ. શાંતિ, ખંદોખસ્ત, અને અદલ ઇનસાફના કારણથી વેપાર રાજગનો વધારો. પરદેશ ખાતે કેટલો માલ ચડે છે, કેટલો આવે છે; તેમજ દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કેટલો જા આવ કરે છે તેનું વર્ણન. દાખલા સાથે.

ઈ. સડકો, આગગાડી, તાર, વગેરે વેપારને વધારનારાં સાધનો.

તર્ફ એ સરકાર ખાસ ધ્યાન આપે છે. એથી વેપાર કેટલોક વધ્યો છે તે પણ દાખલા સાથે બતાવવું.

ક. કોઇપણ પાછલા રાખએ વિદ્યાદાન આપતા હાલના જેવું કેળવણી ખાતું કાઢ્યું નહોતું.

ગ. હાલ એ રાખને યોગે આપણને દુનિયામાં સૌથી સુધરેલી એક પ્રખનો સમાગમ થયો છે; અને તે વડે વિદ્યાકળા, રીતભાતમાં સુધારો થઈ આપણા દેશનો જિજ્ઞાસુધાર થવાની આશા બંધાવા લાગી છે.

અ. કારીગરોની સ્થિતિ દયામણી થઈ ગઈ છે ખરી પણ તેનું કારણ કાંઈ ઇંગ્રેજ રાજ નથી, એતો યુરોપની સુધરેલી હુન્નરકળાનું પરિણામ છે, અને તેનો ઉપાય એજ છે કે આપણે આપણી હુન્નરકળાઓ સુધારવી જોઈએ. ઇરાન, ચીન, વગેરે દેશોમાં ઇંગ્રેજ રાજ નથી તોપણ ત્યાં વિલાયતી માલ ધમધોક્કારે ખપે છે, અને દેશી કારીગરીઓ લાગી પડવા આવી છે.

બ. પૈસો વિલાયત ખેંચાઈ જાય છે એ બોલવું ખરું નથી. હિંદુસ્તાનમાં વિલાયતના વેપારથી નાણું જાય છે તે કરતાં વધારે આવે છે, નોકરી બદલે ઇંગ્રેજો જે પૈસા વિલાયત લઈ જાય તે જગ્યા ખાતે ખરા પણ તેઓ દેશના સંરક્ષણને માટે જે અમૂલ્ય સેવા બજાવે છે તે તરફ જોતાં તે કાંઈ નથી.

ક. દેશીઓને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓ હાલ છુટથી મળતી નથી એ વાત ખરી. પણ દેશીઓ તે કામને માટે જેમ જેમ લાયક થતા જશે અને પોતાના હક કાયદાની રીતે ખંતથી માગતાં શીખશે તેમ તેમ તે વધારે મળતા જશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

બ. દેશાભિમાની પરદેશી રાજથી દુખાય, પણ તેણે સમજની હદમાં રહેવું ધટે છે. હાલ દેશીઓ પોતાની મેળે રાજ કરવાને શક્તિમાન નથીજ. ઇશ્વર ન કરે પણ કદાપી ઇંગ્રેજ રાજ હાલ જતું રહે, તો હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વઢાવઢી, મારામારી ને લૂટફાટજ ચાલે, અને હાલ જે સુધારાનો કાંઈક ઉદ્ય થવા આવ્યો છે તે પાછો એકદમ લય થઈ જાય; આગગાડી, તાર, નૌકા, લશ્કરી કવાયદ, મોટીમોટી વિદ્યાશાળાઓ, બંદોબસ્ત, ઇનસાફ તથા પરદેશીઓના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ થાય છે તેમાંનું તે વેળા કાઈ પણ જોવામાં ન આવે અને ઇંગ્રેજો આવ્યા તે વેળા આ દેશની જેવી ખરાબ અવસ્થા હતી તેથી પણ વધારે ખરાબીમાં આપણે આવી પડીએ.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

અ. ઇંગ્રેજ રાજના કાંઈક ગેરફાયદા હશે પણ ફાયદાના મુકાબલામાં તે કાંઈજ નથી.

બ. સાઈં દેશી રાજ થવું અશક્ય છે.

ક. એ રાજ કેવી રીતે થયું તે જોતાંજ એમાં ઇશ્વરી ખેલ ખુલ્લો માલમ પડે છે. થોડી અગવડોને માટે ભારે સુખની અવગણના કરવી એના જેવી બીજી કાંઈ મૂખ્ય નથી. માટે આપણને જે હાલ પરમેશ્વરે સાઈં રાજ આપ્યું છે તેને માટે તેનો ઉપકાર માનવો, અને શુધ્ધ અંતઃકરણથી રાજભક્તિ રાખવી. સદ્ગુણી માણસો કદી પણ રાજભક્તિનો ત્યાગ કરતા નથી.

૨૯. રાજભક્તિ.

૧. ઇશ્વરે જે રાજ આપ્યું હોય તેને તાબે રહી સદા તે ઉપર મમતા રાખવી તેને રાજભક્તિ કહે છે.
૨. ગમે એવું રાજ હોય, તો પણ જો તેથી દેશની સ્વસ્થતા

જળવાતી હોય, તો તેના ગેરફાયદા કરતાં ફાયદા ઘણા છે એમ જાણવું.

- અ. જ્યારે દેશમાં લડાઈ ચાલે ત્યારે હુમ્મરો માણસ કામ ધંધો મૂકી લડવામાં રોકાય, વેપાર રોજગાર બંધ પડે અને વેપારથી ભેળી કરેલી દોલત થોડા વખત લડાઈના વિનાશકારી કામમાં વપરાઈ જાય. દાખલા અથવા વર્ણન.
- બ. અસ્વસ્થાને લીધે ચોર, લૂટારા ને ચંડાળ લોકોનું ચડી વાગે, અને તેઓ દેશમાં બધાને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવે, દાખલા અથવા વર્ણન.
- ક. માટે શાણા, સુખી, ને ભલા લોકો હમેશાં બંડ ફિસાફતી વાતથી દૂર રહે છે, અને તેને ધિક્કારે છે. લુચ્ચા ને હરામખોર લોકોનેજ ફિતુરો ગમે, કેમકે તેમાં તેમનો લાભ રહેલો છે.
૩. રાજ્યસ્થામાં કાંઈ ખામી હોય છે, તો તે દૂર કરાવવા કાયદાને રસ્તે બહુ મથે છે. એ બાબત ઇંગ્લાંડ વગેરે યુરોપના દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા આપવા. પ્રકૃતિ-ક્ષોભ એ અપવાદ છે—આખરનો ઉપાય છે—અને તે સમજી પ્રગ્ન સેંકડો વર્ષે એકાદવારજ વાપરે છે.
૪. આપણને તો પરમેશ્વરે જે રાજ આપ્યું છે તેમાં ભાત ભાતનાં સુખ મળે છે. અને તેનો સોમો હિસ્સો પણ હાલ કોઈ દેશીરાજથી મળે એમ નથી. માટે એ રાજ પરદેશી છે તે છતાં ઉમળકાથી ચહાવું અને તેનું ભણું થાય એમ અંતઃકરણથી હરબંડી ઇચ્છવું, એમાં રાજ-ભક્તિ કે ખરી દેશભક્તિ રહેલી છે.

૩૦. સ્વદેશ મમતા.

૧. પોતાના દેશને ઉમળકાથી ચહાવો, અને તેના લાભને

અર્થે તન, મન ને ધનથી અહોનિશ કાળજી રાખવી એને દેશભક્તિ કહે છે. એનેજ કેટલાક લોક દેશાભિમાન કહે છે, પણ અભિમાન શબ્દથી ધણા એ બાબત ખોટો વિચાર બાંધે છે. દેશભક્તિમાં અભિમાનનો કાંઈક અંશ રહેલો છે પણ તેમાં પ્રીતિનો ભાગ બહુ વધારે હોય છે. દેશની ખોટી બઝાઈ કરવી, તેની ખામીઓને પણ વખાણવી, અને પરદેશી નામને તથા તેમની રીતભાતોને વિનાકારણ ભાંડવી એ ખરી સ્વદેશમમતા નથી, પણ ઉછાંછળી જુવાનીનું માત્ર પતરાજીભર્યું મદોન્મત્તપણું છે.

૨. સ્વદેશમમતા એ સ્વાભાવિક, લાભકારક મોટો સદ્ગુણ છે.

અ. બધા માણસને પોતાનો દેશ વહાલો લાગે છે. તેના દાખલા—પંડથી કુટુંબ, કુટુંબથી નાતજાત, પછી ગામ, ગામ પછી પ્રાંત ને પ્રાંત પછી આખા દેશ ઉપર પ્રીતિ થાય છે. એ વેળા તે માત્ર સ્વાર્થ કે અભિમાન ટળીને મોટો સદ્ગુણ થઈ રહે છે. માટે નાતજાત કે ગામની હદમાંજ એ મમતાને રોકી રાખવી નહિ.

બ. એમાંજ પોતાનો, પોતાના વંશજોનો, અને બધા દેશી-ભાઈઓનો સ્વાર્થ રહેલો છે, દેશનું ભૂંડું કરી પોતાનું ભડું તાકવું એ બહુ ટુંકી નજર ને નીચપણાનું કામ છે. સદ્ગુણ વડેજ દેશની ઉન્નતિ થાય છે. યુરોપિયનોમાં એ ગુણ આપણા કરતાં બહુ વધારે છે. તેના દાખલામાં મહા પાપીળે પણ દેશદ્રોહ કર્યો જણાયો નથી. એજ કારણથી તેઓ આટલા બળવાન થાય છે.

ક. એ સદ્ગુણનું મહત્ત્વ તથા પ્રશંસા. જ્યારે એ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકૃષ્ટિત થાય છે ત્યારે તે દેશભક્તિ કહેવાય છે. દાખલા, એવા પુરૂષોનાં નામ દરેક દેશમાં ઉમળકાની સાથે હમેશાં પૂજાય છે.

૩. એ સદ્ગુણુ આપણા લોકમાં હાલ જાહુજ થોડો નહિ જેવો છે, તેનાં કારણો.
- અ. જૂદી જૂદી નાતો ને પંથને લીધે આખા દેશનો વિચાર જતો રહ્યો છે, અને માંહોમાંહે અદેખાઇ તથા વેર વેર વધ્યું છે. એની કાંઈ વિગતવાર સમજાતી.
- ઘ. પડતીના વખતમાં ટુંકી બુધ્ધિનો સ્વાર્થ જાહુ વધી પડે છે. તેમ આપણને થયું છે. સૌ પોતપોતાનો અને તે પણ તાત્કાલિક સ્વાર્થનોજ વિચાર કરે છે, પણ છેવટે એમ કરવાથી દેશની અને તે ભેગી નિશ્ચય આપણી ને આપણાં છોકરાંઓની કેટલી ખરાબી થાય છે તે તેઓની ટુંકી નજરથી કાંઈ પણ દેખાતું નથી.
- ઙ. હિંદુસ્તાનનો પાછલો બધો ઇતિહાસ તપાસતાં માલમ પડશે કે આપણા દેશની રાજકીય વગેરે સઘળી પડતીનું કારણ એજ છે કે લોકોમાં દેશભક્તિ રહી નહોતી.
૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૩૨. વર્તમાનપત્રો.

૧. અર્થ (વ્યુત્પત્તિ) સાથે ચોપડી, ચોપાનીયાં, અને વર્તમાનપત્રોના વિષયો તથા લખાણમાં કેવો ભેદ છે તે સમજાવવું.
૨. વર્તમાનપત્રો વાંચવાના ફાયદા.
- અ. રોજ બનતી નવી ખબરો જાણવાનું મન સઘળાને થાય છે. ગામમાં ચોરા તથા ચાટાંની પેઠે એ જાણાસા પૂરી પાડવાનો ટુંકો ને સુધરેલો રસ્તો વર્તમાનપત્રો વાંચવાં એજ છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં એવી વાતની જેને ખબર ન હોય તે હલકો ગણાય છે. તેથી કુળવાન પુરુષોને પોતાની મોટાઈ જાળવવાને સારૂ પણ કેટલોક વિદ્યાભ્યાસ કરવો તથા વર્તમાનપત્રો વાંચવાં પડે છે, એ લોકો વાતચિત્તમાં વર્તમાનની વાતોજ ઘણું કરીને કરે છે.

૩. વર્તમાનપત્રો ખબરની સાથે તે ઉપર ટીકા ને સારા સારા વિચાર પણ આપે છે. વિક્ષતા, સમજ, સ્વતંત્રતાને નિષ્પક્ષપાતપણું એ ચાર ગુણોની ઉપર વર્તમાનપત્રોનું બળ આધાર રાખે છે.
૪. વર્તમાનપત્રોની હાલ યુરોપમાં સ્થિતિ.
- ચ. કેટલાં ને કેવાં કેવાં નીકળે છે તેનું કાંઈક વર્ણન. તેનો ખર્ચ, વર્તમાનપત્રોની સત્તા, હાલ ઇંગ્લાંડમાં એને ચોથું રાજ-અંગ કહે છે. મોટા મોટા રાજ્યો અને કારભારીઓ વર્તમાનપત્રવાળા શો વિચાર આવે છે તે ધ્યાનથી બુઝે છે. અને ઘણું કરીને તે પ્રમાણે વર્તે છે. લંડનના ટાઈમ્સનું “ ગર્જના કરનાર ” એવું નામ પાડ્યું છે, અને એમાં જે કોઈ કામની વિરૂદ્ધ વિચાર દર્શાવેલા હોય છે તો તે કામ કરવાને પ્રધાનની હિમ્મત ચાલતી નથી, પરદેશના રાજ્યો પણ એની કલમથી ખીંદે છે.
- ક. યુરોપમાં હાલ સાધારણ રીતેજ એમ કહેવાય છે કે વર્તમાનપત્રના જેવો બીજો કોઈ ગુરૂ નથી, એ વડે બધા લોક કેવી રીતે કેળવણી પામે છે તે સમજાવવું. એથી પ્રજામત બંધાય છે, કેળવાય છે, અને બળવાન થાય છે. જે દેશમાં પ્રજામત બળવાન હોય છે ત્યાં વર્તમાનપત્ર ઘણી સત્તા ભોગવે છે.
- ખ. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની સ્થિતિ. ક્યા ક્યા વર્તમાનપત્રો છે ને કેવી રીતે લખાય છે અને તેનું દેશમાં કેટલું વજન છે તે ટુંકામાં લખવું.
૬. વર્તમાનપત્રો વાંચતાં કેટલી સાવચેતી રાખવાની જરૂર.
- અ. યાદ રાખવું કે પુસ્તકો જેટલું પૂજ્યપણું ચોપાનીયામાં ને ચોપાનીયા જેટલું વર્તમાનપત્રમાં ઘણું કરીને હોયજ નહિ. એમાં જે વિચારો આપવામાં આવે તે તાત્કા-

લિક લોકોની રૂપને અનુસરતા, અને વખતે એક તર્ફીજ હોય છે, માટે એ વિચારો ઉપર પુસ્તકોના જોડો આધાર રાખવો નહિ. અને પક્ષના વર્તમાનપત્રો વાંચવા, અને જે વાંચવું તે ઉપર પોતે પણ વિચાર કરવો.

- બ. એમાં પોતાનો ધણોજ વખત કાઢવો નહિ. આ નિયમ વિદ્યાર્થીને વિશેષે કરીને લાગુ પડે છે, તો પણ બધાને એ ધ્યાનમાં રાખવાજોગ તો છેજ. વર્તમાનપત્રોથી પુસ્તકો વાંચવાની ગરજ સરતી નથી, એથી પરચુરણ જ્ઞાન મળે છે, પણ એકે બાબતનું પરિપક્વપણું આવતું નથી. વર્તમાનપત્રો તો ભણ્યાને ગણ્યા કરવા માટે છે.
૧૭. ઉપસંહાર તથા બોધ, દરરોજ વર્તમાનપત્રો કાંઈ તો વાંચવાંજ, આખું વર્તમાનપત્રજ વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી. પોતાને રૂચતા તથા ઉપયોગી એવા વિષયો સમ્પૂર્ણ વાંચવા, અને બીજો ભાગ ઉપર ઉપરથી જોઈ જવો. નવા સમાચાર તો ખસુસ વાંચવાજ, વાંચીને વિચાર કરવો. વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં ન વાંચનાર માણસ ગમે તેવો હોંશિયાર હશે, તોપણ થોડા વખતમાં પોતાના જમાનાની પાછળ પડી ગયા વિના રહેશે નહિ.

૩૨. સંસ્કૃત ભાષા.

૧. સંસ્કૃત એ આર્ય વર્ગોની જૂનામાં જૂની ભાષા છે.
- અ. ભાષાઓના આર્ય, અનાર્ય (તુરાની), અને સેમિટિક એવા ત્રણ વર્ગ છે. દરેકનું કાંઈક વર્ણન,
- બ. આર્ય વર્ગની શાખાઓ:--હિંદુ, ધરાની, યાવની, લાટિન, ટ્યુટોનિક વિગેરે, તેનું કાંઈક વર્ણન.
- ક. એ મૂળ આર્યભાષા સંસ્કૃત જેવીજ નહિ, તો એને બહુ મળતી તો હશેજ.

૨. સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ.

અ. હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ શી રીતે આવી અને તેનું સંસ્કૃત એ નામ પાડવાનું કારણ.

બ. વેદ, સૂત્ર, ઇતિહાસ, ને કાવ્ય એ ચાર કાળની સંસ્કૃત ભાષામાં ફેર છે. એ પ્રત્યેક કાળમાં રચાએલાં પુસ્તકોનાં નામ. વગેરે.

ક. સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી ક્યારે બંધ પડી, રાજવ્યવહારમાં ક્યાં સુધી રહી, હાલ કેવા ઉપયોગમાં આવે છે, વગેરે.

૩. એ ભાષાનું બળ તથા ખેડાણ.

અ. શબ્દનો ભંડાર એમાં અપાર છે, વિદ્યા, કળા, વ્યવહાર, રસ, વગેરે હરેક હરેક જાતનો વિચાર એ ભાષામાં સંપૂર્ણ રીતે બતાવી શકાય છે.

બ. શબ્દનાં રૂપાખ્યાન કરવાનો વિસ્તાર એ ભાષામાં છે, તેવો કોઇ ભાષામાં નથી; અને તેથી નવા શબ્દ પણ જોઇએ તેટલા ઘડી શકાય છે.

ક. એ ભાષા બહુ ખેડાએલી છે, જે વિષયના ગ્રંથો જોઇએ, તે સંસ્કૃતમાં જોઇએ તેટલા છે; અને વળી તે ઉત્તમ રીતે લખાએલા છે.

૩. એ ભાષા ભણવાના ફાયદા.

અ. ભાષાશાસ્ત્ર ભણનારને એની આવશ્યકતા.

બ. હિંદુઓનાં ધર્મપુસ્તક તથા શાસ્ત્ર એ ભાષામાં છે.

૫. ઉપસંહાર તથા એ ભાષા ભણવાનો બોધ.

૩૩. ઇંગ્રેજી ભાષા.

૧. એ આર્ય વર્ગની ટ્યુરાનિક શાખાની ભાષા છે.

અ. આંગ્લોસક્સન, નોર્મન, કેલ્ટિક, લાટિન, ગ્રીક વગેરે અનેક ભાષાઓ મળીને એ થએલી છે. એમ શી રીતે થયું તે ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખતે સમજાવવું.

જ. પરંતુ ભાષાનું અંધારણુ બહુધા આંગ્રેજીસાકસનના આધારેજ રચાએલું છે. શબ્દ પણ એમાંનાજ હજી ઘણા છે. સંસાર વ્યવહારી આંગ્રેજીસાકસન, રાજદરબારી નોર્મન, અને વિદ્યાના ગ્રીક કે લાટિન શબ્દો છે.

૨. ઇંગ્રેજી ભાષાનો ઇતિહાસ.

૧. આદ્યકવિ ચાસર-જીનું ઇંગ્રેજી.

૨. શેક્સપિયર ને એકનના વખતથી નવા ઇંગ્રેજીની શરૂઆત.

૩. બીજાચાર્લસના વખતથી ઇંગ્રેજીએ હાલનું રૂપ પકડ્યું.

૪. એ ભાષાનું બળ તથા વિસ્તાર.

અ. એમાં જે વિષય લખવો હોય તે સારી રીતે લખી શકાય.

જ. એમાં અંથો કેટલા છે તેનો તો ગણતાર પણ પાર આવે એમ નથી. વિદ્યાકળાનાં હજારો પુસ્તક છે. એ હાલના જમાનાની ઘણામાં ઘણી ખેડાયેલી એક ભાષા છે.

ક. એ ભાષા ખેલનાર દુનિયામાં જ્યાં જોઈએ, ત્યાં મળી આવે છે. વેપારથી એને ઘણો ફેલાવો થાય છે, કોઈ ધારે છે કે આગળ જતાં એ દુનિયાની ભાષા થઈ જશે.

૫. ઉપસંહાર તથા એ ભણવાનો બોધ.

૩૪. કવિતા એટલે શું ?

૧. એ બાબતમાં ચાલતી મોટી ભૂલ.

અ. પદ્ય એ કવિતા નથી. સંસ્કૃતમાં તો વૈદ્યક, વ્યાકરણ, કોષ વિગેરે અંથો પણ શ્લોકમદ્દ હોય છે. આંક ભણવામાં પણ રાગડો કાઢે છે, માટે શું તે કવિતા કહેવાય ?

૨. કવિતાનું લક્ષણ રસ છે.

અ. માણસનું હૈયું ઉશ્કેરાઈ તેને જે આનંદ થાય તેનું નામ રસ, રસને સંસ્કૃત તથા ઇંગ્રેજી પંડિતોએ કવિતાનું લક્ષણ માન્યું છે.

જ. હસવું આવે તેનેજ કવિતા કહેવી એમ નથી, રસ નવ

પ્રકારના છે—શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા, વીર, રૌદ્ર, અદ્ભુત,
ભયાનક, ખિબત્સ, ને શાંત. ઉત્તમ પ્રકારની કવિતા તો
કરુણા કે વીર રસવાળીજ ગણાય છે.

૩. પદ્યગદ્યનો ભેદ.

અ. માપવાળું જે લખાણ તેને પદ્ય કહે છે. અને ખીણું તે ગદ્ય.

ઘ. પદ્ય એ કવિતાનું અંગ છે—આત્મા નથી. આત્મા તો
રસજ છે. રસ હોય તો ગદ્યમાં પણ કવિતા છે એમ
ખોલી શકાય, અને રસ નહિ હોય તે પદ્ય કહેવાય, પણ
કવિતા કહી શકાય નહિ. અંગ જેમ સુંદર હોય તેમ
વધારે સારું, પણ જે જીવન હોય નહિતો મુડદુંજ કહેવાય.

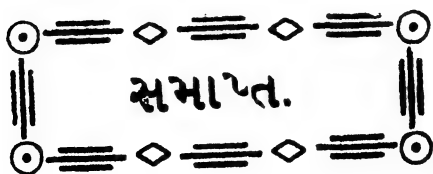
૪. કવિતાનો અખંડ ઉદ્દેશ, રસ-આનંદ-આપવો એજ છે.

અ. કવિતાથી જ્ઞાન ને બોધ મળે ખરાં, પણ તે એનો
ઉદ્દેશ નથી. શીખામણ બહુ હોય, પણ જે કાંઈ રસ
હોય નહિ, તો તે કવિતા નજ કહેવાય. તેમજ શીખા-
મણ કે જ્ઞાન કાંઈ મળતું ન હોય પણ જે રસ સારો
હોય તો તે કવિતા કહેવાય. ગુજરાતી ઇંગ્રેજી ને સંસ્કૃત
કવિઓના દાખલા.

ઘ. જેમ રસ વધારે બળવાન, નિર્મળ, ને ઉચો તે પ્રમાણે તે
કવિતા વધારે સારી કહેવાય છે. એ કારણથી અનીતિની
કે ખિબત્સ કવિતા સારી લાગતી નથી, કેમકે તેમાં મલિ-
નપણું રહેલું છે. ધર્મ, નીતિ, ને જ્ઞાનની લાગણીઓને
કંટાળો લાગવાથી એવી કવિતાનો રસ ખંડિત થાય છે,
અને તેથી તે સમ્પૂર્ણ કવિતા થઈ શકતી નથી; માટે
ઉત્તમ કવિતાથી રસ, ધર્મ ને જ્ઞાન એ ત્રણની વ્યવહારમાં
પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી, તોપણ પ્રાધાન્ય તો રસનુંજ રહેલું છે.

૧. કવિત્વ શક્તિ ઈશ્વરદત્ત છે.

- અ. “ કવિ થતો નથી, પણ જન્મે છે ” એ ઇંગ્રેજી કહે-
વતનો ભાવાર્થ.
૨. સંસ્કૃતમાં તો કવિતાશક્તિને પ્રસાદજ માનેલો છે.
૩. કવિતાનો ઇતિહાસ જોતાં પણ માલમ પડશે કે અભ્યા-
સથી કવિ થવાતું નથી. અસાધારણ તર્કશક્તિ, ને રસિ-
કતા હોય, તોજ કવિ થવાય. અભ્યાસ ને મહેનતથી
હરકોઈ માણસ પિંગળજ્વલ બાંધી શકે, ને ઝડઝમકોના
ઢગલા વાળે, પણ એવા બાળખેલથી રસિક લોક રીઝાતા
નથી. સાંભળનારનું હૈયું ભેદે, ચાહે તો હસાવે, ચાહે તો
રડાવે, ચાહે તો હથીયાર પકડાવે, ચાહે તો ભગાડે, અને
ચાહે તો શાંત કરી મૂકે તેજ કવિ; એવા બુદ્ધિશાળીઓ
પરમેશ્વર ઘોડાજ પેદા કરે છે, અને તેથીજ કવિઓનું
દુનિયામાં સન્નજે કેકાણે આટલું બધું માન છે. અભ્યા-
સથી પંડીત થવાય પણ કવિ થવાય નહિ. તે છતાં
કવિને અભ્યાસની જરૂરજ નથી એમ ન સમજવું. ભાષા-
જ્ઞાન તથા પાછલા કવિઓનું સ્વાભાવિક વિવેચનયુક્ત
વાંચન તો જોઈએજ. પણ માત્ર અભ્યાસથી કવિ થવાય
નહિ, તે તો જોડકણાં જોડનારજ કહેવાય.
૪. ઉપસંહાર તથા બોધ. સ્વાભાવિક શક્તિ વિના કવિતા
કરવી એ મિથ્યા છે. એ વસ્તુ કેવી મોટી ને ઘણાને અસા-
ધ્યજ છે તે કવિતાના કોડીલાઓએ સમજવું જોઈએ.

પૂર્વણી.

વિરામચિન્હ મૂકવાના વ્યવહારી નિયમો.

૧. વાક્યને છેડે-પણ જો તે બીજા સાથે મળીને ઉપ-વાક્ય થઇ ગયું હોય, તો તે સામટા વાક્યને છેડેજ-(-.) મૂકવામાં આવે.

૨. ઉપવાક્યની પછી તો ઘણું કરીને અલ્પવિરામ (,) મૂકાય; અને તે બહુ નાનું હોય, તો કાંઇ પણ ચિહ્ન નહિ.

જેમકે, હું આવ્યો. જ્યારે હું કાલે તમારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે તમે ધરમાં નહોતા. હું આવ્યો ત્યારે તમે ધરમાં નહોતા.

૩. ઉપવાક્યની વચમાં અલ્પવિરામ આવ્યો હોય, તો તેને છેડે ઘણું કરીને અર્ધવિરામ (;) મૂકે છે:-જેમકે જ્યારે હું કાલે તમારે ત્યાં આવ્યો, ત્યારે તમે ધરમાં નહોતા; અને તે વેળા તમારો દિકરો આંગણમાં રમતો હતો.

૪. વ્યાકરણ સમ્યન્ધ કાંઇ ન છતાં અર્થ સમ્યન્ધે એક વાક્યના ભેળું બીજું વાક્ય જોડાઇ જાય, ત્યારે તે પહેલા વાક્યને છેડે મહાવિરામ (:) મૂકાય:-જેમકે વિચાર કરવાની ટેવ પાડે: અભ્યાસમાં એજ સર્વોપયોગી છે.

૫. પશ્ચ ક્રે મનનો ઉભરો દેખાડનાર વાક્ય હોય, તો તેને છેડે પ્રશ્નાર્થ (?) કે ઉદ્ગારનું ચિહ્ન (!) મૂકવું-જેમકે, તમે કેટલું વાંચ્યું? પચાસ પાનાં !

૬. વાક્યનું રૂપ પ્રશ્નાર્થક હોય, પણ ભાવ ઉભરો બતાવવાનોજ હોય, તો ત્યાંજ ઉદ્ગારચિન્હ વપરાય:-જેમકે, ઇશ્વરની લીલા કેવી અગાધ છે !

૭. કહ્યું, પૂછ્યું વગેરે શબ્દના પેટામાં પ્રશ્નાર્થક વાક્ય આવે, તો તેની પછી પુર્ણવિરામ જ મૂકાય છે:-જેમકે, તેણે પૂછ્યું, કે તમે ક્યાં જાઓ છો.

૮. કેવળપ્રયોગી અગ્યથ અથવા તે અર્થે વપરાએલા કાંઇ પણ શબ્દ કે શબ્દાવળીની પછી ઉદ્ગારચિન્હ મૂકાય, અને ઉભરાનો ભાવ નામનોજ હોય તો અલ્પવિરામ પણ

મૂકાય: જેમકે અરે! અકસોસ! રામરામ! અરે, મારું માથું દુઃખે છે. હે ભગવાન, આ શું થયું!

૯. એ શબ્દો ઉભયાન્વયીથી જોડાએલા હોય, તો તેની વચમાં કાંઈ નહિ; અને ઉભયાન્વયીનો અધ્યાહાર હોય, તો અલ્પવિરામ વિધેય પક્ષમાં તો મૂકવામાં આવે છે જ:—જેમકે તે છોકરો ચંચળ ને પ્રમાણિક છે. તે છોકરો ચંચળ, પ્રમાણિક છે. તે આવ્યો ને ગયો.

૧૦. એવા શબ્દો ત્રણ કે વધારે હોય, તો તે છેલ્લા સિવાયના સઘળા શબ્દોની પછી અલ્પવિરામ મૂકવો જ નોંધએ:—જેમકે, તે છોકરો ડાહ્યા, ઉદ્યાગી, ને પ્રમાણિક છે. તે આવ્યો, બેઠો, અને ચાલ્યો ગયો.

૧૧. એવી શબ્દવળી તો એજ હોય, તોપણ તેની વચ્ચે હમેશાંજ અલ્પવિરામ—જેમકે; તે છોકરો ભણવા ગણવામાં ઘણો ચંચળ, અને ચાલચલગતમાં ખરેખરો પ્રમાણિક છે.

૧૨. પૂર્વસ્થાનના શબ્દને ઓળખાવનાર શબ્દાવળીની બંને તરફ અલ્પવિરામ મૂકવા નોંધએ:—જેમકે, લોડ લિટન, હિંદુસ્તાનનો ગવર્નરજનરલ, તે વેળા સિમલાની શિતળટેકરી પર મઝામાં બેઠો હતો.

૧૩. જે શબ્દો કે શબ્દાવળીની પછી સમાનાર્થ, ણ સંવં ધત્યાદિ એવું કાંઈ બોલવામાં આવે, તો તે પ્રત્યેક શબ્દ તે શબ્દાવળીની પછી અલ્પવિરામ મૂકવામાં આવે:—જેમકે, ચોરી છુટકાટ, મારામારી. એ રાજ્યની અવ્યવસ્થાનાં લક્ષણો છે. ગમે તે કારણે પણ જૂઠું બોલવું, એ મહાપાપ છે, રાજા કે રૈયત, ગરીબ કે તાલેવર, સ્ત્રી કે પુરૂષ સર્વેને આટલું તો ભણવાની જરૂર છે. ઉદ્યાગ, ખંત, સંપ, સાહસ ધત્યાદિ ગુણોવડે ઇંમેજે આવા બળવાન થાય છે.

૧૪. સંબોધનાર્થક શબ્દ વાક્યને આરંભે આવે, તો તેની પછી; અને વચમાં આવે, તો તેની બંને તરફ અલ્પવિરામ મૂકાય છે:—જેમકે ભાઈ, એવું કામ કદી તમે કરશો મા. એવું કામ ભાઈ, તમે કદી કરશો મા.

૧૫. હા, ના, હવે, વળી, ખીજું, વગેરે કેટલાક ક્રિયા વિશેષણ અવ્યયોની પછી અલ્પચિરામ મૂકાય છે.

૧૬. [()] કૌશ (" ") અવતરણ (—) અચ્છ રેખા (Dash), (—) સંધાનરેખા (Hyphen), (') લાપ્તચિન્હ (Apostrophy), વગેરે ગુજરાતીમાં થોડાજ વપરાય છે, અને તેનો ઉપયોગ પુસ્તકો વાંચવાથી બરાબર આવડશે.

રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં લખાવાતા નિબંધો.

૧. લા વર્ષની સભામાં વાંચવાના.

અ. આ પુસ્તકને આધારે, તેમાંના પહેલા ૨૧ વિષયો.

બ. સ્વચ્છુદ્ધિને આધારે, વર્ણન પ્રધાન્ય રૂપે લખવાના.

૧. દીવાળી ૨. હોળી ૩. ઉત્તરાયણ ૪. નવરાત્રિ ૫. હિંદુની લગ્નક્રિયાઓ ૬. માણસોની મરણક્રિયાઓ. ૭. કોઇ દેશી રમત. ૮. મહોરમના તહેવારો.

૨. લા વર્ષના વર્ગમાં લખી લાવવાના.

અ. સ્વચ્છુદ્ધિને આધારે, વર્ણન પ્રાધાન્ય રૂપે, સામાન્ય શૈલીમાં
૧. પોતાના ગામનું વર્ણન. ૨. કોઇ બાગનું વર્ણન.
૩. કોઇ બજારનું વર્ણન. ૪. રાજકોટ. ૫. કોઇ નિશાળ.

બ. સોસાઈટીના નિબંધો, નર્મગદ્ય, નર્મકવિતા, સુબોધચિન્તામણી, વગેરેને આધારે, વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે, મંભીર શૈલીમાં ૧. નાતવરા ૨. અશુભના વરા ૩. રોવાકુટવાની રૂઢિ ૪. બાળકોને ધરેણાં ધાલવાની રીત ૫. જ્યોતિષના વહેમ, ૬. સતી થવાનો ચાલ ૭. બાળકી હત્યા ૮ જન્મનાનો ૯. બે બાપડીનાં દુઃખ ૧૦. સ્વયંવર ૧૧. મૌલિ-તળા ૧૨. સભા મળવાના ફાયદા ૧૩. સ્ત્રીપુરુષોના ધર્મ. ૧૪. પુસ્તકશાળા ૧૫. સ્ત્રીઓના હક ૧૬. ભૂતપ્રેતના વહેમ.

ક. શિક્ષાપદ્ધતિ વગેરેને આધારે, વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે સ્વાંત-શૈલીમાં ૧. નીતિની કેળવણી ૨. શરીર કેળવણી ૩. કેળવણી ને ભણતર ૪. મહેતાઈના ધર્મ ૫. મહેતાઈના કામનું મહત્વ.

ક. સ્વકલ્પનાને આધારે, રસાલંકૃત શૈલીમાં, ગમે તે રૂપે
૧. શરદ્ધૂનેમ. ૨. પ્રભાત. ૩. ચોમાસાની લીલા. ૪. ઇશ્વર-
મહીમા. ૫. વિદ્યાપ્રશંસા.

૨ જ વર્ષની સભામાં વાંચવાના.

અ. આ પુસ્તકને આધારે, પહેલા ૨૧ પછીના અધ્યા.
બ. અનુભવને આધારે, વર્ણન પ્રાધાન્યરૂપે, સામાન્ય શૈલીમાં
૧. ક્રિકેટ. ૨. ફુટબોલ. ૩. અંગલો. ૪. છાપવાની કળા.
ક. અર્થ વિદ્યાદિકને આધારે; વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે; શાંત
શૈલીમાં. ૧. નિરંકુશ વ્યાપાર. ૨. મહેનતના વિભાગ.
૩. નીરખ. ૪. વજ્રે તથા વિદ્યોટી. ૫. પૃથ્વી ગોળ છે?
૬. પૃથ્વી ફરેછે તેની સમજૂતિ. ૭. ભરતીઓટ. ૮. સૂર્યગ્રહણ.

૨. વર્ષના વર્ગમાં લખી લાવવાનાં.

અ. શાળાપ્રયોગી નીતિ ગ્રંથ વગેરેને આધારે વિવેચન પ્રા-
ધાન્યરૂપે, સરળ ગંભીર શૈલીમાં, ધીરજ તથા સમયસૂચ-
કતા. ૨. લક્ષપૂર્વક અવલોકન ૩. કનિષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ સમ્યધી
વર્તણૂક ૪. આરોગ્યતાનું સંરક્ષણ ૫. મિનવ્યયતા ૬. ક્ષમા.
૭. ખીજના માલ વિષે ધ્યાનતદારી ૮. લાંચ ૯. સંતોષ
૧૦. આપખળ (સ્વસેવા) ૧૧. પરોપકાર ૧૨. વેળાસર
કામ કરવાની રીત. ૧૩. સંપ. ૧૪. સ્વતંત્રતા. ૧૫.
'આત્મવત્સર્વભૂતેષુ.' ૧૬. ભલાઈ એજ મોટી ચતુરાઈ છે.
બ. સ્વચ્છાદિને આધારે, વર્ણન પ્રાધાન્યરૂપે, સાલંકૃત શૈલીમાં.
૧. જંગલ. ૨. નદી. ૩ પર્વત. ૪. સાયંકાળ ૫. ગ્રીષ્મ-
ઋતુ. ૬. ચંદ્ર. ૭. હોડીની મુસાફરી. ૮. દશેરાની સ્વારી.
ક. સ્વકલ્પનાને આધારે. વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે રસભરી શૈલી-
માં. ૧. મૃગ્યા. ૨. તરવું. ૩. થોડે ખેસવું. ૪. ગાયન.
૫. કવિતાનો અભ્યાસ. ૬. નાટકશાળા. ૭. ઇશ્વરનું
અસ્તિત્વ. ૮. ધર્મજ્ઞાનની જરૂર ૯. મરણ. ૧૦. આનંદી
સ્વભાવ. ૧૧. સત્ય. ૧૨. સાહસ.

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર
નવલરામ લક્ષ્મીરામ

ના

પુત્ર તરફથી
ભાષાંતર થયલું

ટેલીસમેન.

(સર વોલ્ટર સ્કોટ કૃત)

એક અદ્ભૂત વીરરસવાળી નવલકથા.

૫૦૦ પૃષ્ઠનું પાકા પુઠાનું દળદાર પુસ્તક.

કિં. માત્ર રૂપીઆ એક.

મળવાનું હેઠાણું.

કરસનદાસ નારણદાસની કું. સુરત.

બહાર પડી ચૂકો છે.

બીજી આવૃત્તિ.

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર

નવલરામ લક્ષ્મીગમ

કૃત

નવલ ગ્રંથાવલિ.

(બે ભાગમાં)

સંશોધન કરી પ્રસ્તાવના લખનાર
સાક્ષર હારાલાલ વી. શ્રાદ્ધ બી. એ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ધીમતરામ નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

કિંમત

દરેક ભાગની સવા રૂપીઓ.

મળવાનું હિંદુસ્તાન

કસનદાસ નારણદાસની કું. સુરત.

